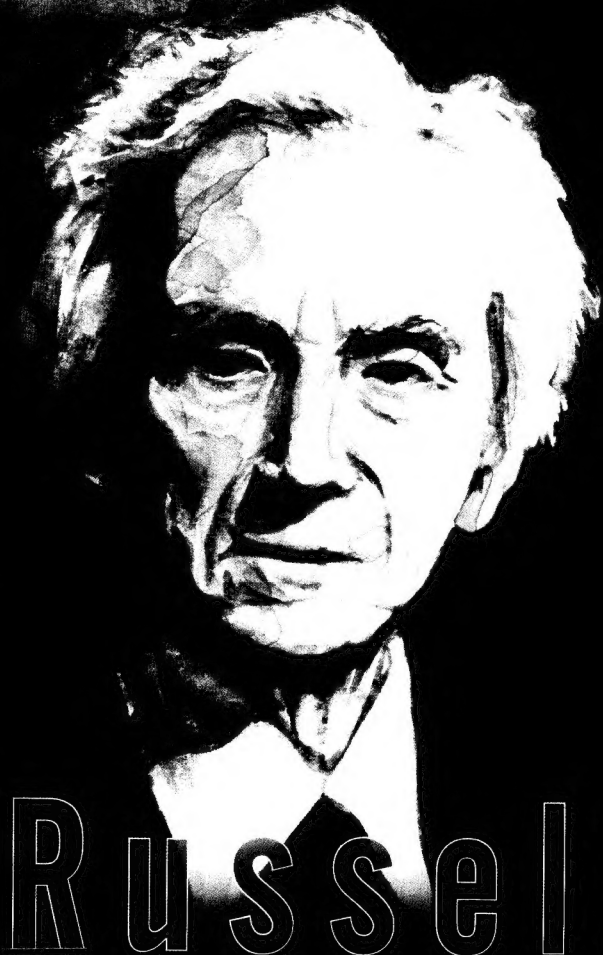

661923

RIA INTRODUCERE

Russell

A. C. Grayling

RUSSELL: A VERY SHORT INTRODUCTION

A. C. Grayling

Copyright © A. C. Grayling 1996, 2002

Russell: A Very Short Introduction was originally published in English in 1996.

This translation is published by arrangement with Oxford University Press.

RUSSELL

A. C. Grayling

Copyright © 2009 Editura ALL

Russell a fost publicată în limba engleză în anul 1996. Această traducere este publicată cu acordul Oxford University Press.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

GRAYLING, A. C.

Russell / A. C. Grayling; trad.: Teodor-Daniel Gugiu. –

București: Editura ALL, 2009

Bibliogr.

Index

ISBN 978-973-571-893-0

I. Gugiu, Teodor (trad.)

14(420) Russell, B.

Toate drepturile rezervate Editurii ALL.

Nicio parte din acest volum nu poate fi copiată
fără permisiunea scrisă a Editurii ALL.

Drepturile de distribuție în străinătate aparțin în exclusivitate editurii.

All rights reserved. The distribution of this book outside Romania,
without the written permission of ALL, is strictly prohibited.

Copyright © 2009 by ALL.

Editura ALL:

Bd. Constructorilor nr. 20A

sector 6, cod 060512 – București

Tel.: 021 402 26 00

Fax: 021 402 26 10

Departamentul distribuție:

Tel: 021 402 26 30

021 402 26 33

Comenzi la:

comenzi@all.ro

www.all.ro

Redactor:

Raluca Ana Alecu

Design copertă:

Alexandru Novac

O SCURTĂ INTRODUCERE

Russell

A. C. Grayling

Traducere de Teodor Gugiu

B.C.U. "EUGEN TODORAN"
TIMIȘOARA

INV. 661923

BIBLIOTECA CENTRALĂ
UNIVERSITARĂ
TIMIȘOARA

02287513

220553

Prefață

Russell a trăit mult și a făcut multe. El este unul dintr-un număr relativ mic de filosofi ale căror nume sunt cunoscute de marele public și care, prin viața și prin opera lor, au ajuns să pară emblematici pentru marea tradiție de gândire pe care o reprezintă. Reputația de care s-a bucurat Russell printre contemporanii săi s-a întemeiat pe numeroasele contribuții pe care le-a adus – adesea foarte controversate – la dezbaterile sociale, morale, politice și educaționale. Dar pretenția sa la o faimă de-a lungul veacurilor se întemeiază pe remarcabilele sale contribuții tehnice din domeniul logicii și filosofiei. În cele ce urmează voi trece în revistă opera vieții sale în ambele domenii. Scopul a fost în fiecare moment acela de a oferi o prezentare a lor atât de limpede pe cât ne permit limitele de spațiu. Întrucât aici nu este locul pentru evaluarea detaliată a argumentelor filosofice și cu atât mai puțin pentru elaborările tehnice din logica matematică, am acordat cel mai mult spațiu expunerii; am îndrăznit însă să întreprind și scurte discuții, ale căror teme pot fi urmărite consultând literatura citată în secțiunea *Bibliografie suplimentară*, care arată calea oricui ar putea dori să înnoate după ce s-a bălăcit în apa puțin adâncă. Cititorii care nu sunt însă prea interesați de rezultatele mai tehnice din logică și filosofie pot renunța la capitolele 2 și 3 și se pot concentra în schimb asupra relatării vieții lui Russell și a contribuțiilor sale la dezbaterile publice, cuprinse în capitolele 1 și 4.

Îi sunt recunoscător lui Keith Thomas și cititorului foarte atent din partea editurii pentru comentarii, lui Ken Blackwell pentru ajutorul prompt și pentru documentele din Arhiva Russell și lui Alex Orenstein și lui Ray Monk pentru discuțiile relevante pe teme înrudite. Îi mulțumesc și Leenei Mukhey pentru munca depusă la index.

Această carte îi este dedicată lui Sue – „dulces dominae Musa Licymniae cantus, me voluit dicere”¹.

A.C.G.

Londra 1996

¹ „Muza mea mă-ndeamnă însă de Licymnia-ndrăgită /să cânt a iubitei tale voce dulce măiestrită” în Horatius, *Opera omnia*, traducere de D. C. Olănescu, Editura Univers, 1980, vol. 1, pag.160-161 (n.r.).

Abrevieri

Russell a scris mult și lucrările lui au fost frecvent retipărite, într-o varietate de ediții, fără a beneficia întotdeauna de aceeași paginație. Iată principalele lucrări citate în text, în edițiile pe care le-am consultat, cu abrevierile folosite pentru cele care apar cel mai frecvent.

- A *The Autobiography of Bertrand Russell*, ediție într-un singur volum (Unwin Paperbacks 1975)²
- AMd *The Analysis of Mind* (Allen & Unwin, 1921)
- AMt *The Analysis of Matter* (Routledge, 1992)
- HK *Human Knowledge: Its Scope and Limits* (Allen & Unwin, 1948)
- HSEP *Human Society in Ethics and Politics* (Allen & Unwin, 1954)
- PLA „The Philosophy of Logical Atomism”, în *Logic and Knowledge*, ed. R. C. Marsh.
- MM *Marriage and Morals* (Routledge, 1991)
- MPD *My Philosophical Development* (Routledge, 1993)
- OKEW *Our Knowledge of the External World*, ediția a doua (Allen & Unwin, 1926)
- PM *Principia Mathematica*, ediția a doua (Cambridge University Press, 1925)
- PoM *Principles of Mathematics* (Allen & Unwin, 1937, prima ediție – 1903)
- PP *The Problems of Philosophy* (Oxford University Press, 1912)³
- An Inquiry into Meaning and Truth* (Allen & Unwin, 1940)
- The Conquest of Happiness* (Allen & Unwin, 1930)
- Education and the Social Order* (Allen & Unwin, 1931)
- Essays in Analysis*, ed. Douglas Lackey (Allen & Unwin, 1973)
- Introduction to Mathematical Philosophy* (Allen & Unwin, 1919)

² În limba română s-a publicat doar un volum (din trei preconizate) corespunzând perioadei 1872-1914 la Editura Politică, 1969, în traducerea Adinei Arsenescu (n.tr.).

³ *Problemele filosofiei*, traducere de Mihai Ganea, Editura ALL, 1995 (n.tr.).

Logic and Knowledge, ed. R. C. Marsh (Allen & Unwin, 1956)
Misticism and Logic (Allen & Unwin, 1963)
Power (Allen & Unwin, 1938)⁴
Principles of Social Reconstruction (Allen & Unwin, 1916)
Religion and Science (Oxford University Press, 1935)
Why I am Not A Christian (Allen & Unwin, 1957)⁵
Political Ideals (Routledge, 1994; prima ediție – 1917)⁶
Roads to Freedom (Allen & Unwin, 1918)
Portraits form Memory (Allen & Unwin, 1958)

⁴ *Idealurile politice. Puterea*, traducere de Sergiu Bălan, Editura Antaios, 2002 (n.tr.).

⁵ *De ce nu sunt creștin*, traducere de Mihaela Iacob, Editura Minerva, 1980 (n.tr.).

⁶ Vezi nota 4 (n.tr.).

Capitolul 1

Viața și opera

Russell este unul dintre cei mai bine-cunoscuți filosofi ai secolului al XX-lea. Faima sa – și, uneori, notorietatea sa – s-a datorat mai ales angajării sale în controverse sociale și politice. A fost o persoană cunoscută marelui public timp de aproape 60 de ani, apărând în mass-media uneori ca un subiect de scandal și alteori, în perioadele sale respectabile, ca un cărturar, în acest ultim rol susținând și conferințe la radio. A avut multe de spus despre război și pace, despre moralitate, sexualitate, educație și fericirea umană. A publicat multe cărți și articole populare, iar punctele sale de vedere i-au atras o paletă vastă de replici, de la condamnări la închisoare la Premiul Nobel.

Însă contribuțiile sale cele mai importante și adevăratul fundament al reputației sale sunt de găsit în domeniile tehnice ale logicii și filosofiei. Influența sa este atât de răspândită, atât în privința temelor, cât și a stilului filosofiei de limbă engleză din secolul al XX-lea, încât el este practic emblema acesteia. Filosofi folosesc tehnici și idei dezvoltate din lucrările sale fără să simtă – uneori fără să recunoască - nevoia de a-i menționa numele; ori aceasta înseamnă o mare influență. Din acest punct de vedere, contribuția sa la filosofie este mult mai semnificativă decât cea a discipolului său, Ludwig Wittgenstein. Filosofia a învățat câteva lecții valoroase de la Wittgenstein, însă de la Russell ea a dobândit un întreg cadru, constituind ceea ce azi se numește „filosofie analitică”.

Acest termen, „analiză”, desemnează o examinare riguroasă a conceptelor importante din punct de vedere filosofic și a limbajului care le încorporează cu ajutorul unor metode și idei provenite din logica formală. Firește, Russell nu a creat singur filosofia analitică. El a fost influențat de logicienii Giuseppe Peano și Gottlob Frege și de către colegii săi de la Cambridge, G. E. Moore și A. N. Whitehead. Alte influențe au venit din partea unor gânditori din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, René Descartes, Gottfried Leibniz, George Berkeley și David Hume. De fapt,

prima sa lucrare de filosofie a fost un studiu în care își manifestă simpatia pentru al doilea dintre aceștia. El a unificat însă aceste influențe de așa manieră încât acestea să ofere o nouă abordare a problemelor filosofice, clarificându-le cu ajutorul unei noi și precise surse de lumină, logica. În acest fel, el a jucat un rol principal în revoluționarea filosofiei secolului al XX-lea în tradiția anglofonă.

Russell a fost, prin urmare, un filosof atât în sensul popular al cuvântului, adică un înțelept și un învățător al umanității, cât și în sensul academic, profesional. În capitolele care urmează voi descrie contribuțiile sale în ambele ipostaze ale filosofului. În acest capitol voi schița lunga, bogata și uneori tumultuoasa sa viață, care, prin totalitatea și varietatea întreprinderilor constituie una dintre cele mai eroice biografii ale timpurilor moderne.

Bertrand Arthur William Russell s-a născut la 18 mai 1872 într-o familie faimoasă, o ramură secundară a Ducilor de Bedford. Bunicul său din partea tatălui a fost celebrul Lord John Russell care a introdus Reforma din 1832, constituind primul pas către democratizarea Parlamentului. Lordul John a fost de două ori prim-ministru – din 1846 până în 1852 și din 1865 până în 1866 – și a fost înnobilit de Regina Victoria cu titlul de conte. Bunicul matern al lui Russell, Lordul Stanley of Alderley, a fost un aliat politic al Lordului John.

Părinții lui Russell au fost un cuplu nonconformist și controversat, angajat în sprijinirea cauzelor progresiste, precum planificarea familială și dreptul la vot pentru femei. Tatăl său, Viconte Amberley, l-a ales pe John Stuart Mill ca naș, într-un sens nereligios. Mill a murit chiar înaintea primei aniversări a nașterii lui Russell, astfel că influența sa, deși considerabilă, a fost indirectă.

Amberley a fost pentru scurtă vreme membru al Parlamentului, însă cariera sa politică a fost distrusă atunci când a devenit public faptul că acesta era un susținător al ideii contracepției. Un exemplu al opiniilor progresiste ale lui Amberley este oferit de cazul lui D. A. Spalding, un tânăr și inteligent om de știință, angajat ca preceptor al fratelui mai vârstnic al lui Russell. Spalding era grav afectat de tuberculoză și,

prin urmare, nu era indicat să se căsătorească și să aibă o familie. Soții Amberley au decis că acesta nu era un motiv ca el să-și ducă viața ca un pustnic, fără dragostea unei femei, astfel încât mama lui Russell „i-a permis”, după cum spune Russell în *Autobiografia sa*, „să trăiască cu ea” – după care Russell adaugă: „cu toate că nu am nicio mărturie că ar fi găsit în aceasta vreo plăcere” (A 12).⁷

Mama și sora lui Russell au murit de difterie în 1874, atunci când Russell avea doi ani, iar moartea tatălui a urmat la doar 18 luni. Amberley a angajat doi agnostici ca tutori ai fiilor săi – unul dintre aceștia fiind Spalding – însă bunicii lor, Conteul Russell și soția acestuia, s-au opus cu stăruință. Ei s-au adresat justiției pentru a anula testamentul lui Amberley și și-au luat nepoții să trăiască împreună cu ei la Pembroke Lodge, o reședință regală cedată familiei, în Richmond Park. Frank, mai vârstnic cu șapte ani decât Russell, nu a putut suporta viața de acolo și s-a răzvrătit. El a fost îndepărtat din casă și a urmat o școală cu internat. Bertie, mai blând și cu o fire mai maleabilă, a rămas acasă. Bunicul său a murit la doar trei ani mai târziu, iar el a rămas cu totul sub influența bunicii sale, o scoțiană presbiteriană de o moralitate foarte severă, fiica celui de-al doilea Conte de Minto. Caracterul lui Russell a fost adesea explicat, chiar scuzat – atunci când circumstanțele păreau să ceară acest lucru – pornind de la originile sale aristocratice; el a fost însă modelat în primii ani mai ales de puritanismul bunicii sale, caracteristic mai degrabă burgheziei decât societății înalte din epoca victoriană. Pe pagina albă de la începutul Bibliei pe care i-a dăruit-o când a împlinit doisprezece ani, bunica lui Russell a scris unul dintre pasajele ei favorite: „Să nu urmezi mulțimea pentru a face rău”. Acesta a rămas un principiu pentru Russell de-a lungul întregii sale vieți.

Russell avut o copilărie singuratică, dar nu nefericită. A avut guvernante din Germania și Elveția și a vorbit de timpuriu germana la fel de fluent ca și engleza. S-a îndrăgostit de întinsul parc al reședinței Pembroke, cu priveliștile sale minunate asupra ținutului înconjurător. „Cunoșteam fiecare colț al parcului”, scria el, „și an de an știam unde să caut primulele albe, unde își făceau cuiburile pieptănușii sau unde

⁷ Ed. rom., p. 21 (n.tr.).

apăreau florile salcâmlor din frunzișul de iederă” (A 26).⁸ Însă pe măsură ce adolescența își intra în drepturi, izolarea sa, intelectuală, dar și afectivă, devenea din ce în ce mai dureroasă. Se simțea singur într-o familie de oameni bătrâni, care-i erau străini în toate privințele. O serie de preceptori a fost singura sa legătură, fragilă, cu lumea de afară. A fost totuși salvat de o nefericire prea mare de dragostea pentru natură, cărți și, mai târziu, de matematică. Unul dintre unchii săi avea unele preocupări științifice, pe care i le-a transmis lui Russell, contribuind astfel la trezirea interesului său. Însă adevărata trezire s-a petrecut atunci când Russell avea 11 ani, iar fratele său mai mare a început să-i predea geometrie. Russell a povestit mai târziu că această experiență a fost „la fel de minunată ca prima dragoste” (A 30).⁹ După ce a ajuns să stăpânească și propoziția a cincea la fel de ușor ca și pe cele dinaintea ei, Frank i-a spus că în general oamenii o găseau dificilă – este vorba de faimosul *pons asinorum* care blochează multe cariere promițătoare în geometrie. „Atunci, pentru prima dată”, scria Russell, „am bănuir că sunt cât de cât inteligent.”¹⁰ Dar nu au mers toate ca unse: Euclid începe cu axiome, iar când Russell a cerut demonstrațiile lor, Frank i-a răspuns că ele trebuie să fie acceptate pur și simplu, altfel geometria nu poate înainta. Russell a acceptat cu rezervă acest lucru, dar îndoiala stârmită în el la acea dată i-a rămas, determinând cursul lucrărilor sale viitoare cu privire la fundamentele matematicii.

În 1888 Russell a ajuns intern la un meditator din armată în vederea pregătirii pentru examenele necesare pentru a obține o bursă de la Universitatea Cambridge. Vremea petrecută acolo i s-a părut neplăcută din cauza comportamentului altor tineri, pe care îl considera grosolan. A obținut totuși o bursă la Trinity College și din octombrie 1890 a început să studieze acolo matematica.

Se simțea ca și cum ar fi pășit în paradis. Alfred North Whitehead, împreună cu care a scris mai târziu *Principia Mathematica*, i-a examinat dosarul pentru bursă și le-a spus unora dintre studenții începători și

⁸ Ed. rom., pp. 44-45 (n.tr.).

⁹ Ed. rom., p. 54 (n.tr.).

¹⁰ *Ibid.* (n.tr.).

preparatorii cei mai înzestrați să aibă grijă de el. Russell nu s-a mai simțit așadar izolat intelectual, ci într-o companie foarte cordială și prietenească, a unor oameni cu interese și o inteligență asemănătoare.

În primii trei ani, Russell a studiat matematica. Pe cel de-al patrulea l-a consacrat filosofiei, studiind cu Sidgwick, James Ward și G. F. Stout. Filosoful de orientare hegeliană, J. M. E. McTaggart, era influent la vremea aceea printre studenții și preparatorii mai tineri de la Cambridge. El l-a convins pe Russell să considere empirismul britanic – reprezentat de Locke, Berkeley, Hume și John Stuart Mill – drept „grosolan”, însuflându-i în schimb gustul pentru Kant și, mai ales, pentru Hegel. Sub influența lui Stout, Russell a devenit un admirator al filosofului neo-hegelian de la Oxford, F. H. Bradley, căruia i-a studiat conștiincios lucrările, în care este susținută o versiune a concepției filosofice cunoscută sub numele de „idealism”.

A existat însă un contemporan mai tânăr care l-a influențat pe Russell în modul cel mai hotărâtor. Este vorba de G. E. Moore, care, asemenea lui Russell, a debutat ca hegelian, însă a respins de timpuriu această filosofie, convingându-l pe Russell să-l urmeze. Bradley argumentase că toate convingerile gândirii comune, precum cele potrivit cărora există pluralitate și schimbare în lumea lucrurilor, sunt doar o aparență, și că realitatea este de fapt un Absolut unic, de natură mentală. Cu un sentiment entuziast de eliberare, Moore și Russell au respins această concepție. Deși ei și-au ales ulterior direcții diferite și deși, mai ales Russell, s-a străduit să găsească alternative satisfăcătoare, munca filosofică a amândurora a avut în mod clar la bază realismul și pluralismul.

Dar rebeliunea condusă de Moore a venit mai târziu. Russell a primit prima distincție în matematică la examenele de licență din 1893, urmată, la un an, de prima distincție la examenele de licență în Științe Morale (termenul „științe morale” se folosea la Cambridge pentru subiecte precum filosofia și economia). Ulterior, el a început să scrie o dizertație pentru admiterea ca preparator despre fundamentele geometriei, un exercițiu kantian reprezentativ pentru punctul său de vedere din acea vreme. În timpul acestor întreprinderi entuziaste Russell a ajuns la vârsta majoratului și a fost astfel liber să facă ceea ce plănuia cu

toată împotrivirea fermă a familiei, și anume să se căsătorească cu Alys Pearsall Smith, o americană mai mare cu cinci ani decât el, adeptă a sectei quackerilor. Russell o întâlnise în 1889 și se îndrăgostise imediat, deși ea nu i-a împărtășit sentimentele decât patru ani mai târziu. Familia lui Russell o considera foarte nepotrivită, astfel că i-a recomandat să nu aibă copii, deoarece existau cazuri de nebunie în familia lui – fiind citați drept dovadă atât unchiul său William, care se afla într-un azil pentru bolnavi mintali, cât și mătușa sa Agatha, care suferise niște dezamăgiri și care cu vârsta devenea din ce în ce mai excentrică.

Într-o încercare de a-l despărți de Alys, familia lui Russell i-a procurat un post de atașat onorific la Ambasada Marii Britanii din Paris, sperând, fără îndoială, că tentațiile nebunaticei capitale a sfârșitului de secol XIX i-ar putea astâmpăra impulsurile cu privire la căsătorie. Dar educația puritană impusă de bunica sa s-a dovedit prea eficientă, dezamorsând planurile familiei, după cum se vede din scrisorile sale către cei de acasă, în care se plânge de viața pariziană, misive ce pot fi considerate o paradigmă a puritanismului. „La Paris toată lumea e coruptă”, scria el, „și oriunde te uiți vezi o blasfemie la adresa dragostei. Mă fac să mă cutremur de dezgust.” Îndată ce a devenit stăpân pe averea sa (avea un venit de 600 de lire pe an, iar logodnica sa avea, la rândul său, avere) Russell s-a căsătorit cu Alys și la început au fost fericiți.

Dizertația lui Russell i-a adus o bursă pe perioadă determinată la Trinity, fără îndatoriri asociate, ceea ce însemna că nu trebuia nici să predea, nici să locuiască la Cambridge. În consecință, el și Alys au plecat la Berlin, unde Russell a studiat social-democrația germană și a scris o carte pe această temă. Aceasta a fost prima lui carte dintr-un total impresionant de 71 de cărți și broșuri (lăsând deoparte nenumăratele articole), publicate în timpul vieții sale. În timpul șederii sale la Berlin, Russell a conceput un vast proiect de cercetare cu două direcții, una privind științele naturii, cealaltă – chestiuni sociale și politice, care trebuiau să conveargă pentru a forma în cele din urmă „o mare operă enciclopedică”. Russell era încă la acea vreme influențat de hegelianism, pentru care un astfel de proiect era tipic; planul a supraviețuit însă schimbării radicale a perspectivei sale filosofice, deși nu a luat o formă atât de sistematică, în-

trucât printre numeroasele lui lucrări Russell s-a aplecat cu atenție atât asupra chestiunilor teoretice, cât și asupra unor chestiuni practice.

German Social-Democracy (Social-democrația germană¹¹) a fost urmată, un an mai târziu, de forma publicată a dizertației sale, *An Essay on the Foundations of Geometry* (Eseu asupra fundamentelor geometriei). Ulterior, în 1900, Russell a publicat *A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz* (O expunere critică a filosofiei lui Leibniz). A fost un accident că a ajuns să scrie această carte, însă un accident important. Un coleg de la Cambridge care obișnuia să țină prelegeri despre Leibniz l-a rugat pe Russell să-l asiste timp de un an, iar Russell, care nu avusese ocazia să-l studieze pe Leibniz în amănunt, a primit cu bucurie provocarea. Cartea s-a încheiat din prelegerile acestuia. Deși Russell era în dezacord cu principalele susțineri ale filosofiei lui Leibniz, unele aspecte ale acesteia și-au păstrat influența asupra sa.

Pe vremea când își ținea prelegerile despre Leibniz, Russell a fost convins de Moore să abandoneze idealismul. După scurt timp, interesul său în filosofia matematicii – mai ales în chestiunea dacă matematica poate fi întemeiată pe logică pentru a fi astfel considerată certă – a fost puternic impulsionat de întâlnirea sa cu logicianul italian Giuseppe Peano la Congresul Internațional de la Paris din iulie 1900. Lui Peano i se datorau anumite dezvoltări tehnice în logică, care i-au sugerat lui Russell moduri de a duce la capăt reducerea dorită a matematicii la logică. El a citit cu pasiune lucrările lui Peano și a început apoi să perfecționeze, să extindă și să aplice metodele conținute în acestea. Într-un prim acces de entuziasm, de doar câteva luni, Russell a scris o versiune completă a ceea ce avea să se dovedească primul său tratat important, *The Principles of Mathematics* (Principiile Matematicii). Timp de încă un an a făcut revizuirii și îmbunătățiri acestei lucrări, iar cartea a fost publicată în 1903. Scriind o prefață la o nouă ediție din 1937, Russell spunea că a rămas convins de adevărul tezei fundamentale a cărții, potrivit căreia „matematica și logica sunt identice”.

¹¹ Traducerea titlurilor lucrărilor lui Russell, care vor figura de acum încolo în paranteză alături de originalul englez, aparține traducătorului (n.r.).

Fervoarea intelectuală care l-a animat pe Russell în 1900 nu a revenit niciodată. În primul rând, evenimentele din viața sa privată din următorii ani au adus nori negri. A descoperit că și-a pierdut dragostea pentru soția sa și i-a mărturisit acest lucru. „Pe vremea aceea credeam (ceea ce experiența m-a învățat să consider că este posibil să fie îndoielnic) că în relațiile intime trebuie să spui adevărul”, scria el mai târziu (A 151). Ceea ce a urmat a fost o mare nefericire pentru amândoi în următorii nouă ani în care au continuat să aibă aceeași adresă. Aproape în aceeași perioadă, în viața lui emoțională a avut loc o revoluție produsă de faptul că era martor la suferința și boala Evelynnei Whitehead, soția lui Alfred North Whitehead, care îi fusese mai înainte profesor. Văzând-o în izolarea intensă pe care o îndură cineva aflat în agonie, perspectiva lui Russell asupra lumii s-a schimbat dintr-o dată; mai târziu avea să dateze mereu în acele momente începuturile pacifismului său, dorința de a avea copii, începuturile unei sensibilități estetice acute și convingerea profundă că fiecare dintre noi este în mod absolut și iremediabil singur. Experiența este descrisă mișcător în *Autobiografia* sa.

În opera sa matematică, care i-ar fi putut altminteri aduce consolare, a apărut o răsturnare la fel de gravă. Ea a constatat în descoperirea unei contradicții în chiar miezul proiectului pe care Russell încerca să îl realizeze. Contradicția și importanța ei sunt descrise la locul cuvenit, în Capitolul 2. Efectul ei a făcut să paralizeze munca lui Russell pentru mai bine de doi ani, timp în care a privit îndelung o coală albă de hârtie întrebându-se cum să înainteze. La vremea aceea el lucra la *Principia Mathematica*, inițial concepută ca un volum al doilea al lucrării *Principles of Mathematics*. Acest pretins volum al doilea trebuia să conțină elaborarea tehnică a ideilor schițate în *Principles*, împreună cu o tratare mai cuprinzătoare a unui număr de dificultăți a căror soluționare fusese amân timer. A devenit însă repede evident că era nevoie de mult mai mult pentru a atinge scopul proiectului, acela de „a arăta că întreaga matematică pură decurge din premise pur logice și folosește doar concepte care pot fi definite în termeni logici” (MPD 57). Russell l-a invitat prin urmare pe Whitehead să colaboreze și de atunci până în 1910 cea mai mare parte a energiei sale mentale a fost consacrată producerii acestei lucrări monumentale. Aspectele sale filosofice și scrierea efectivă a materialului tehnic îi revenea lui Russell; Whitehead, printre

etele. a avut contribuții semnificative în privința notației și a elaborat multe demonstrații.

Russell relatează că a lucrat la *Principia Mathematica* opt luni pe an, între zece și douăsprezece ore pe zi. Atunci când manuscrisul a fost în sfârșit predat Editurii Cambridge era atât de mare încât a trebuit să fie transportat acolo într-un vehicul cu patru roți. Reprezentanții editurii au calculat că lucrarea le va aduce o pierdere de 600 de lire, așa că au spus că sunt dispuși să suporte doar jumătate din sumă. Russell și Whitehead au convins Societatea Regală să le vină în ajutor cu o sponsorizare de 200 de lire, însă restul trebuia să-l aducă din buzunarul lor. Prin urmare, recompensa financiară pentru anii de muncă la acest vast proiect a fost pentru fiecare o pierdere de 50 de lire.

Dar adevăratele recompense au fost mari. În cursul elaborării și în strânsă legătură cu aceasta, Russell a publicat câteva articole filosofice foarte importante. A fost ales Membru al Societății Regale la neobișnuita vârstă de 35 de ani. Locul său în istoria logicii și filosofiei era asigurat. Multe dintre lucrurile întreprinse și realizate ulterior de Russell în numeroase domenii de activitate au fost posibile datorită staturii olimpice pe care i-o conferea titlul de autor al lucrării *Principia Mathematica*.

Russell nu a fost leneș nici din alte puncte de vedere în timpul acestor ani de muncă intelectuală. Preocuparea lui pentru politică a rămas vie. A dus o campanie pentru comerțul liber și a candidat pentru parlament cu o campanie în care a susținut votul pentru femei din partea districtului Wimbledon la alegerile anticipate din 1907. Votul pentru femei era o cauză foarte nepopulară, iar apărătorii acestei cauze sufereau în mod regulat abuzuri și chiar violențe. Russell ar fi putut chiar să intre în Parlament, dacă agnosticismul său nu i-ar fi stat în cale și era pe cale să devină candidat din partea districtului Bedford la alegerile din 1911 atunci când organizatorii locali ai campaniei sale au aflat că el nu își va ascunde de alegători agnosticismul și nu va merge la biserică. Ei au ales prin urmare un alt candidat.

Dar atunci i s-a oferit ceva și mai atrăgător: Trinity l-a angajat ca lector pe cinci ani și astfel Russell a început o viață de universitar,

îndreptându-și atenția spre elaborarea unei cărțuții ce avea să devină celebră – *Problemele filosofiei* – care rămâne până astăzi una dintre cele mai bune introduceri scurte în acest domeniu.

Un rezultat neașteptat al activităților politice ale lui Russell a fost dragostea. În 1910, pe când locuia aproape de Oxford, a sprijinit campania candidatului local Philip Morrell, pe a cărei soție, Lady Ottoline Morrell, o cunoscuse din copilărie. Reîntâlnirea lor a înflorit în anul următor într-o poveste de dragoste. Russell și-a dorit să o ia în căsătorie, ceea ce ar fi însemnat ca el să divorțeze de Alys și Ottoline de Philip. Însă Ottoline nu a dorit să-l părăsească pe Philip, iar povestea a rămas adulte-ră, fiind tolerată de Philip, dar nu și de Alys și familia ei, care au manifestat o opoziție amară. Russell și Alys s-au despărțit și nu s-au mai întâlnit timp de 40 de ani, deși între timp au divorțat, la începutul anilor '20. Ottoline i se potrivea, neîndoielnic, lui Russell. „Ea râdea de mine”, scria Russell, „când mă comportam ca un universitar sau ca un pudic și când eram dictatorial în conversație. Ea m-a vindecat treptat de convingerea că în mine fierbea o corupție dezgustătoare, care putea fi ținută în frâu doar printr-un autocontrol sever. Ea m-a făcut mai puțin egoist și mai puțin intolerant.” (A 214). Totodată, prin prezența sa și prin frumusețea voluptuoasă a împrejurimilor, Ottoline i-a satisfăcut impulsurile estetice. Russell avea atunci 40 de ani; era o trezire târzie, dar profundă.

În 1914, Russell a vizitat Statele Unite și a ținut prelegeri în mai multe locuri, printre care Universitatea Harvard. Prelegerile sale au fost publicate ulterior sub titlul *Our Knowledge of the External World (Cunoașterea noastră despre lumea exterioară)*. Unul dintre studenții săi de la Harvard era T. S. Eliot, care a scris despre Russell un poem, „Domnul Apollinax”, unde acesta apare ca o creatură mitică, stranie și chiar înspăimântătoare, al cărui cap încoronat cu alge ar putea să se rostogolească dintr-o dată sub un scaun sau să apară zâmbind deasupra unui dulap; o creatură care râde, spune Eliot, „ca un foetus iresponsabil”, dar a cărei „conversație uscată și pasionată” îți mănâncă toată după-amiaza, ceea ce îi amintește lui Eliot de bătăile copitelor unui centaur pe un teren dur. A fost o întâlnire care a lăsat o impresie puternică asupra lui Eliot; despre celelalte persoane prezente își amintește doar că mâncau sandvișuri cu castraveți.

În timpul vizitei la Chicago, Russell s-a îndrăgostit de fiica gazdei sale – care nu este numită în autobiografia sa – studentă pe vremea aceea la Bryn Mawr. Cei doi și-au făcut planuri ca ea să vină în Anglia și să se poată căsători când el va divorța de Alys. Ea a venit, într-adevăr, însă la acel moment începuse deja Primul Război Mondial, iar șocul emoțional asupra lui Russell ca și angajarea lui pasionată în activitățile pacifiste au atenuat sentimentele sale. Dezastrul vizitei ei s-a soldat mai târziu cu nebunia. În autobiografia sa, Russell relatează această întâmplare tristă pe un ton de regret sfâșietor.

Răspunsul lui Russell la izbucnirea războiului a fost nuanțat. El era prea vârstnic pentru a fi combatant, așa că nu a avut niciodată statutul de opozant din motive de conștiință. (Mai multe cunoștințe aflate în aceeași situație, cum ar fi Lytton Strachey, își îndeplineau sarcinile agricole obligatorii îndeletnicindu-se cu olăritul pe domeniul Ottolinei din Garsington). Ca mulți intelectuali edwardieni, Russell avea o afecțiune pentru Germania și pentru cultura germană. Vorbea fluent germana, citea cărți în această limbă, trăise în Germania și scrisese despre politica din această țară. Cu toate acestea, Russell era și un patriot înflăcărat, scriind la un moment dat că „dragostea pentru Anglia este aproape cea mai intensă afecțiune pe care o simt”. El nu era însă și un pacifist necondiționat, după cum se vede din faptul că, un sfert de secol mai târziu, el a susținut cu fermitate războiul împotriva nazismului. Părerea lui era că izbucnirea ostilităților în 1914 nu servea niciun principiu și nu promitea niciun beneficiu, ci era produsă doar de prostia politicianilor și amenința să ruineze civilizația într-un iureș uriaș de vieți tinere irosite. „Toată această nebunie”, scria el într-o scrisoare pentru cotidianul *Nation* imediat după începutul luptelor, „toată această furie, toată această moarte devastatoare a civilizației și speranțelor noastre a fost produsă din cauza faptului că un număr de domni cu poziții oficiale, ducând niște vieți de lux, cei mai mulți dintre ei fără minte și lipsiți, toți, de imaginație și de inimă, au ales că trebuie să se întâmple acest lucru mai degrabă decât ca vreunul dintre ei să sufere o cât de mică umilire a mândriei sale naționale.”

Atunci, ca și în cazul Războiului din Vietnam, cu o jumătate de secol mai târziu, Russell a avut un spirit de observație extraordinar. Oribilul măcel din tranșee nu începuse încă și Russell vedea deja că

este inevitabil și că va avea consecințe dezastruoase pe termen lung. Foarte puțini ar fi putut atunci să prevadă că începuse un proces care avea să rostogolească întreaga lume într-un război real sau latent pentru aproape tot restul veacului, cu milioane de morți și abaterea unor resurse masive spre dezvoltarea tehnologiei militare, fiecare nou progres în sofisticarea acesteia fiind mai periculos și mai distructiv decât ultimul. Russell nu putea, firește, să prevadă în 1914 bolșevismul, nazismul și Holocaustul, armele nucleare și Războiul Rece, naționalismul exacerbat de comerțul internațional de armament și fundamentalismul alimentat de invidiile produse de clivajul dintre națiunile bogate și cele sărace. El simțea însă cu acuitate că izbucnirea războiului însemna o poartă deschisă larg dezastrului de o formă sau alta: multe decenii de dezastru aveau să urmeze.

Russell era în egală măsură dezgustat de sprijinul popular de care se bucura războiul în țările combatante și de forma pe care o lua acesta, de „barbarism primitiv” și de eliberare a „instinctelor urii și a setei de sânge”, care – așa cum arăta el – sunt chiar lucrurile împotriva cărora luptă civilizația. Mai dăunătoare era apariția acestor sentimente la majoritatea prietenilor și cunoștințelor lui. El nu putea sta deoparte; în toți anii războiului a scris articole și a ținut discursuri, sprijinind opoziția organizată la adresă războiului sub forma Uniunii pentru Control Democratic și a Asociației „Nu Recrutării” [No Conscription Fellowship]. La începutul războiului, Russell i-a ajutat pe germanii care trăiau în Anglia, ajunși la ananghie după ce fuseseră alungați din locuințe. Această muncă a devenit inutilă în scurt timp, deoarece cetățenii națiunilor dușmane au fost curând închiși în tabere de prizonieri.

Liderul Asociației „NuRecrutării” era un tânăr numit Clifford Allen (mai târziu Lordul Allen of Hurtwood), trimis la închisoare de mai multe ori deoarece refuza să renunțe la activitățile antirăzboi. La unul dintre procesele lui Allen, Russell a întâlnit-o pe Lady Constance Malleon, o actriță cu numele de scenă Colette O’Neil, angajată și ea în activități pacifiste, lucrând seara la teatru și ziua umplând plicuri în birourile Asociației. Au devenit iubiți, firea ei liniștită oferindu-i lui Russell un refugiu în fața asprimii luptei împotriva războiului.

Russell s-a aflat de mai multe ori aproape la limita legii în activitatea sa antirăzboi. În 1916 a fost dat în judecată pentru un articol și condamnat la plata unei amenzi de 100 de lire. A refuzat să o plătească, așa că bunurile i-au fost scoase la licitație; prietenii i le-au răscumpărat însă din amabilitate și i le-au restituit, făcând ca gestul lui să pară inutil. I s-a interzis apoi să intre în vreun loc rezervat militarilor în Marea Britanie, mai ales în vreo parte a coastei (pentru a-l împiedica, după cum presupunea el sarcastic, să trimită semnale submarinelor inamice). I s-a refuzat pașaportul atunci când a încercat să călătorească în America în 1916, iar în 1918 a fost trimis la închisoare pentru șase luni deoarece scrisese într-un articol că trupele americane care veneau în Europa puteau fi folosite pentru a împrăști grevele, o sarcină pe care și-o îndepliniseră în propria lor țară. Grație legăturilor sale (era util, după cum recunoștea el sardonice, să fii fratele unui Conte), Russell a avut parte de un regim de detenție mai puțin sever, beneficiind de o celulă proprie și de cărți la cerere. A citit, prin urmare, și a scris, terminând o carte – *An Introduction to Mathematical Philosophy* (Introducere în filosofia matematică) – și începând o alta – *The Analysis of Mind* (Analiza minții) – împreună cu un număr de recenzii și articole. A fost eliberat în septembrie 1918, atunci când era deja evident că războiul nu va mai dura mult.

Lui Russell, primul conflict cu legea i-a adus încă o pedeapsă. Toți tinerii universitari de la Trinity fuseseră trimiși pe front, administrarea Colegiului rămânând în sarcina unui mic grup de oameni mai în vârstă, profund ostili activității antirăzboi a lui Russell. Când au auzit de condamnarea lui, au votat să-i fie retras dreptul de a ține prelegeri. Matematicianul G. H. Hardy, infuriat de tratamentul acordat lui Russell, a scris ulterior o relatare a evenimentelor. Atunci când tinerii universitari s-au întors de pe front, la sfârșitul războiului, ei au votat ca Russell să fie reinstalat, însă, la acea vreme, interesele lui Russell l-au purtat peste graniță.

Printre numeroasele schimbări pe care războiul le-a produs asupra lui Russell a fost și o lărgire a domeniului activității sale literare. El a scris două cărți nefilosofice în acești ani, *Principles of Social Reconstruction* (Principiile reconstrucției societății) (numită în Statele Unite *Why Men Fight*), publicată în 1916, și *Roads to Freedom* (Drumul către libertate),

publicată în 1918, care au prefigurat numeroasele sale cărți populare viitoare, pe teme sociale, politice și morale. În timp ce prezenta într-o serie de prelegeri *Principles of Social Reconstruction*, în 1916, Russell l-a întâlnit pe D. H. Lawrence și a început ceea ce s-a vrut o colaborare cu acesta, însă atitudinea lui Lawrence i-a devenit curând ostilă. La început acuzațiile lui Lawrence, potrivit cărora pacifismul lui Russell masca niște sentimente agresiv-mizantropice, l-au tulburat profund pe Russell, deoarece credea că Lawrence era un bun observator al naturii umane. Dar scrisorile din ce în ce mai isterice și mai agresive ale lui Lawrence i-au permis lui Russell să descifreze stilul proto-fascist de politică al lui Lawrence și venerația acestuia pentru iraționalism, iar relațiile dintre ei au încetat.

În timpul detenției din 1918, Russell a lucrat, după cum am spus deja, la două cărți de filosofie. Reîntoarcerea sa la filosofie începuse însă mai devreme, deoarece în primele luni ale anului 1918 el a ținut o serie de prelegeri sub titlul *The Philosophy of Logical Atomism* (*Filosofia atomismului logic*), publicate la puțin după aceea, în mai multe numere succesive ale revistei *The Monist*. În stilul său exagerat de generos, Russell îi atribuia aici ideile sale lui Ludwig Wittgenstein, care fusese discipolul său o scurtă perioadă la Cambridge, înainte de război. De fapt, cele mai multe idei din prelegerile lui Russell se pot întrezări în lucrări pe care le-a scris cu mult înainte să-l întâlnească pe Wittgenstein. Dar, așa cum se poate vedea din lucrarea acestuia din urmă, *Tractatus Logico-Philosophicus*,¹² scrisă în timp ce Wittgenstein servea pe front în armata austriacă, cei doi discutaseră aceste idei pe îndelete înainte de război. Acum, Russell a primit o scrisoare de la Wittgenstein, care lăncezea într-un lagăr italian de prizonieri de război, în care îi vorbește despre *Tractatus*. După eliberare, Wittgenstein a încercat să își publice cartea, dar a eșuat; Russell i-a oferit așadar sprijinul și a convins un editor să preia cartea, dându-și acceptul de a scrie o introducere la ea. Deși Russell i-a fost de mai multe ori de mare ajutor lui Wittgenstein – nu în ultimul rând aranjându-i o bursă de cercetare la Trinity un deceniu mai târziu

¹² *Tractatus Logico-Philosophicus*, traducere de M. Dumitru și M. Flonta, Editura Humanitas, 2001 (n.tr.).

- cei doi s-au îndepărtat unul de celălalt ca urmare a unor diferențe temperamentale și filosofice profunde.

Russell s-a îndrăgostit din nou, de data aceasta de o tânără care absolvise Girton, pe nume Dora Black. În 1920, ei au vizitat independent unul de celălalt Uniunea Sovietică, de unde Dora s-a întors entuziasmată, iar Russell ostil. El a scris o carte de condamnare a bolșevismului, asupra căreia el și Dora au avut neînțelegeri. Aceasta nu i-a împiedicat însă să meargă împreună în China în 1921, unde Russell fusese invitat să petreacă un an ca profesor în vizită la Peking. Asemenea multora care petrec un oarecare timp în China, Russell s-a îndrăgostit de această țară și, asemenea multora, a fost înclinat să-i idealizeze pe chinezi. Russell le-a lăudat umorul, ascuțimea minții, înclinația lor către frumusețe și imensa lor dragoste pentru cultură și instrucție, dar i-a rămas cumva ascunsă neobișnuita asprime a vieților celor mai mulți oameni din această țară uriașă, dar și măsura în care China era copleșită și blocată de străvechile ei tradiții. Cât timp s-a aflat acolo, el a refuzat să se erijeze în sfătuitoare multora care îl întrebau cum ar trebui să trăiască, ce ar trebui să creadă și cum ar putea ieși China din sărăcie și din dezordinea feudală în care se afla. Filosoful american John Dewey a vizitat China în aceeași perioadă și nu a ezitat să se pronunțe asupra acestor probleme, astfel încât amintirea sa rămâne o influență mai puternică în China de azi decât cea a lui Russell. Tradiția omului înțelept este veche în China; de aceea Russell a pierdut ocazia de a face mult bine acolo. El a scris o carte în care își prezenta perspectiva asupra Chinei și a viitorului ei, însă o carte publicată în îndepărtata Anglie nu înlocuia sfaturile pe care oaspeții săi speraseră să le audă de la el. El le-a ținut în schimb prelegeri de logică matematică.

Către sfârșitul sejurului său în China, Russell s-a îmbolnăvit sever de bronșită și a fost aproape de moarte. Ca urmare a zelului exagerat al unor jurnaliști japonezi, au apărut știri despre moartea sa. Russell a putut, așadar, să-și citească propriile necrologuri, inclusiv unul scurt apărut într-o revistă a misionarilor creștini și care l-a amuzat în mod deosebit: „Misionarii își cer iertare”, se spunea acolo, „pentru oftatul de ușurare pe care l-au avut la vestea morții Domnului Bertrand Russell”.

Alys consimțise în cele din urmă să divorțeze, așa că atunci când Russell și Dora s-au întors în Anglia, în septembrie 1921, s-au căsătorit și, la scurt timp, s-a născut primul lor fiu, John Conrad. Fiica lor, Kate, i-a urmat doi ani mai târziu. Russell a candidat de două ori la Parlament pentru Partidul Laburist, din partea districtului Chelsea, în 1922 și 1923, dar fără succes. Responsabilitățile familiale îl presau; avea nevoie de un venit și, din acest motiv, a renunțat din nou la politica parlamentară pentru a se consacra scrisului și prelegerilor. Cel mai rentabil circuit pentru a ține prelegeri erau Statele Unite, pe care le-a vizitat de patru ori în anii '20. Cărțile de popularizare pe care le-a publicat sunt: *The A.B.C. of Relativity (Alfabetul teoriei relativității)*, *The A.B.C. of Atoms (Alfabetul atomilor)*, *What I Believe (În ce cred)*, *On Education (Despre educație)*, *Sceptical Essays (Eseuri sceptice)*, *Marriage and Morals (Căsătorie și moravuri)*, și *The Conquest of Happiness (Cucerirea fericirii)*. Unele dintre acestea au avut succes de public, altele au produs scandal, în special datorită punctelor de vedere liberale cu privire la morala sexuală. Nu a neglijat nici filosofia; *Analysis of Mind*, începută în închisoare, a apărut în 1921. De asemenea, Russell a fost invitat să țină prelegerile Turner la Cambridge în 1925, acestea fiind publicate în 1927 sub titlul *The Analysis of Matter (Analiza materiei)*. A scris și un manual introductiv numit *An Outline of Philosophy (O schiță a filosofiei)*.

Apariția copiilor a satisfăcut o aspirație îndelungată a lui Russell. Ei i-au oferit un „nou centru emoțional”, care l-a angajat în preocupări parentale pentru tot restul anilor '20. A cumpărat o casă în Cornwall, unde familia să își poată petrece verile, iar când John și Kate au ajuns la vârsta școlară, el și Dora au decis să fondeze propria lor școală, astfel încât copiii să fie educați cum credeau ei că e mai bine. Au închiriat casa de la țară a fratelui lui Russell din South Downs și au deschis o școală cu vreo 20 de elevi cam de aceeași vârstă. Era o casă mare, pe un teren de peste 80 de hectare de pădure virgină, plină de fagi și de chiparoși magnifici și populată de multe specii de sălbăticiuni, inclusiv de câprioare. De asemenea, casa oferea perspective minunate.

În pofida dorințelor lor și a cadrului idilic, experimentul a fost până la urmă un eșec. Școala nu s-a putut întreține niciodată singură, deși cărțile de popularizare ale lui Russell, activitatea jurnalistică și traversările

repetate ale Atlanticului pentru a ține prelegeri – deși el ura călătoriile pe apă – au fost destinate în primul rând susținerii acestora. Și Dora a ținut un ciclu de prelegeri în America, însă responsabilitatea ei era preponderent cea de a supraveghea școala. Personalul s-a dovedit o problemă; Russell și Dora nu au găsit niciodată profesori care să fie în stare să le aplice în mod consistent principiile, care implicau un amestec de libertate și disciplină – căci în pofida afirmațiilor care indicau contrariul, școala lui Russell nu era o anarhie a copiilor. El scria mai târziu: „a-i lăsa pe copii complet liberi însemna a instaura o domnie a terorii, în care cei puternici să-i țină pe cei slabi în tremur și frică. O școală este la fel ca lumea; doar guvernul poate împiedica violența brută.”

O altă dificultate a fost că școala a atras un număr mare de copii cu probleme, ai căror părinți încercaseră să-i trimită în alte locuri, dar fuseseră obligați să încerce în cele din urmă școli experimentale. Întrucât soții Russell aveau nevoie de bani, ei au acceptat acești copii, doar ca să descopere că ei îngreunau foarte mult funcționarea școlii.

Școala a avut cea mai nefastă influență asupra propriilor copii ai lui Russell. Ceilalți copii credeau că aceștia sunt favorizați în mod nedrept, întrucât părinții lor țineau școala. Străduindu-se să fie corecți, Russell și Dora au încercat să îi trateze la fel ca pe ceilalți, ceea ce a făcut însă ca John și Kate să fie de fapt lipsiți de afecțiunea părinților lor și să sufere din această cauză. Fericirea care domnea mai înainte în familie a fost, în termenii lui Russell însuși, „distrusă și înlocuită cu stângăcie și jenă” (A 390).

Speranța că educația era o cale de a transforma lumea a circulat intens în anii care au urmat Primului Război Mondial. În Austria, spre exemplu, unde prăbușirea Imperiului Austro-Ungar a avut un efect devastator, mulți tineri intelectuali s-au făcut profesori de școală, în speranța de a construi o omenire nouă. Karl Popper și Ludwig Wittgenstein s-au numărat printre aceștia. Într-un mod indirect, Russell a fost o parte a acestei mișcări. Dar realitățile profesoratului și simpla impenetrabilitate a materialului uman i-au deziluzionat repede pe cei mai mulți dintre aceștia și au renunțat.

În 1931, fratele lui Russell a murit fulgerător, iar Russell a moștenit titlul de conte. Împreună cu acesta, el a moștenit și datoriile fratelui său și obligația de a plăti 400 de lire anual pentru întreținerea celei de-a doua dintre cele trei soții ale fratelui său. Deși atitudinea sa față de titlul de conte a fost oarecum sarcastică, el nu a ezitat să se folosească de acesta în diverse moduri, nu în ultimul rând profitând de ușile pe care acesta i le deschidea automat spre amvoanele puterii, de unde exprimarea punctelor sale de vedere iconoclaste și independente puteau avea cel mai mare efect. Cu toate acestea, el nu a ajuns de multe ori în Camera Lorzilor și a păstrat o doză sănătoasă de dispreț pentru sistemul britanic de clase.

Cam în această perioadă, în căsătoria lui Russell a început să fie resimțită atât tensiunea ce venea dinspre școală, cât și cea produsă de numeroasele legături amoroase pe care ambii soți și le permiteau. Russell nu a avut obiecții la ideea ca Dora să aibă astfel de legături, însă el nu dorea să fie responsabil pentru copiii care ar fi rezultat din ele. Dora a rămas însărcinată cu un iubit american, iar copilul a fost inițial înregistrat ca fiind al lui Russell; mai târziu, atunci când a văzut că fata era menționată în *Debrett's*¹³ ca descendentă a sa, el a demarat procedurile legale pentru a-i retrage numele. Aceasta este măsura în care Russell a avut totuși impulsuri dinastice.

După încheierea afacerii cu școala și despărțirea de Dora și cu povara financiară suplimentară moștenită de la fratele său, Russell avea în continuare nevoie să-și câștige pâinea cu ajutorul scrisului. Colaborarea profitabilă cu ziarele americane Hearst, pentru care Russell scrisese în mod regulat un editorial, s-a sfârșit la începutul deceniului, așa că Russell trebuia să-și consacre energia cărților. În 1932 el a publicat *The Scientific Outlook (Perspectiva științifică)*, iar în 1934, una dintre cele mai bune cărți ale sale, o lucrare de istorie a politicii, *Freedom and Organization 1814-1914 (Libertate și organizare 1814-1914)*. În 1935 Russell publică *In Praise of Idleness (Elogiul lenei)*, iar în 1936 – *Which Way to Peace? (Care este drumul către pace?)*. În această carte el și-a reafirmat pacifismul

¹³ *Debrett's Peerage & Baronetage* este titlul unei lucrări care prezintă istoria și arborii genealogici ai familiilor nobile din Marea Britanie (n.tr.).

mentat și angajamentul față de ideea unui guvern mondial. La vremea când această carte a fost publicată el a ajuns însă să simtă nevoia unor prezentări și mai profunde ale pacifismului, mai ales – așa cum arătaseră evenimentele din Germania din ultimii doi-trei ani – în fața amenințării „absolut revoltătoare” pe care o percepea în nazism. La începutul celui de Al Doilea Război Mondial el hotărâse că opoziția față de Hitler trebuia să fie lipsită de orice echivoc.

În 1937 Russell a publicat *The Amberley Papers*,¹⁴ o relatare în trei volume a vieții părinților săi. El a caracterizat această lucrare ca „odihnitoare”, deoarece admira și era profund de acord cu vederile radicale ale părinților lui și simțea nostalgie pentru lumea mai puțin deznădăjduită și mai spațioasă în care ei luptaseră pentru ele. Lucrând atât la această carte cât și la *Freedom and Organization*, Russell a fost asistat de o tânără care predase mai înainte în școala sa și care a devenit mai întâi iubita sa și apoi, în 1936, a treia lui soție: Patricia (numită de obicei „Peter”) Spence. În 1937 ei au avut un fiu, Conrad. S-au mutat într-o casă în apropiere de Oxford, unde Russell a ținut o serie de prelegeri și a purtat discuții cu câțiva filosofi mai tineri, printre care A. J. Ayer. A publicat *Power, A New Social Analysis (Puterea: o nouă analiză socială)* în 1938, iar prelegerile sale de la Oxford, intitulate inițial „Words and Facts” („Cuvinte și Lucruri”) au devenit următoarea sa carte de filosofie, *An Inquiry into Meaning and Truth (O cercetare a conceptelor de semnificație și adevăr)*, publicată în 1940.

În 1938 Russell a plecat împreună cu Peter și Conrad în America, unde a fost profesor asociat la Universitatea din Chicago, însă deși a avut discuții provocatoare cu studenți străluciți și cu colegi – printre ultimii, Rudolf Carnap – nu s-a înțeles cu conducerea departamentului de filosofie și i-a displicut Chicago, pe care l-a descris drept „un oraș fioros cu o climă respingătoare”. La sfârșitul anului, familia Russell a plecat în California, unde clima s-a dovedit mult mai atrăgătoare, iar Russell a predat la Universitatea din Los Angeles (UCLA), California. În vara anului 1939, John și Kate au venit să-și petreacă vacanța în California,

¹⁴ *Hărțile familiei Amberley.* (n.tr.).

dar izbucnirea războiului le-a făcut întoarcerea în Anglia imposibilă, așa că Russell i-a înscris pe amândoi la UCLA.

În pofida climei calde, Russell a fost și mai nefericit la UCLA decât la Chicago, deoarece profesorii și studenții erau prost pregătiți, iar președintele Universității îi părea lui Russell deosebit de dezagreabil. Din acest motiv, după un an, el a acceptat invitația de a deveni profesor la City College din New York, însă înainte să-și poată începe cursurile a izbucnit un scandal împotriva sa din cauza imoralității și ireligiozității sale. Scandalul a fost pornit de un Episcop al Bisericii Episcopaliene și propagat cu entuziasm de catolici, culminând printr-un proces intentat de mama unei viitoare studente la Colegiu. Mama, o anumită doamnă Kay, susținea că prezența lui Russell în Colegiu ar fi periculoasă pentru virtutea fetei ei. Russell nu a putut pleda în fața curții, întrucât procesul a fost intentat municipalității orașului New York, nu lui însuși. Avocatul doamnei Kay descria lucrările lui Russell drept „lascive, libidinoase, excitante, pornografice, erotomane, afrodisiace, ireverențioase, prostesti, mincinoase și lipsite de fibră morală”. Unul dintre motivele acestei caracterizări a fost acela că Russell afirmase într-o carte că nu ar trebui pedepsiți copiii foarte mici pentru masturbare. Judecătorul, un catolic de origine irlandeză, a fost și mai agresiv în rezumatul împotriva lui Russell decât fusese avocatul doamnei Kay. Doamna Kay a câștigat, firește.

Procesul a ridicat nu doar întregul New York împotriva lui Russell, ci întreaga țară. Îndepărtat din postul de la New York, el n-a mai putut găsi la început niciun loc unde să primească un post de profesor și niciun ziar care să-i ofere să scrie editoriale. În plus, ca urmare a războiului, îi era imposibil să primească bani din Anglia. Se găsea astfel sechestrat în străinătate, fără o slujbă și cu o familie de întreținut.

Russell a fost salvat din această dilemă mai întâi de Harvard University, care l-a invitat cu generozitate să țină prelegeri în 1940 și ulterior de un milionar din Philadelphia, dr. Barnes, un pasionat colecționar de artă, care înființase o fundație în principal pentru studiul istoriei artei. El i-a oferit lui Russell un contract pe cinci ani pentru a ține prelegeri la fundație. Spre amuzamentul său și în pofida convingerii sale că era nepotrivit pentru filosofia academică, Russell își ținea prelegerile

intr-o sală în care pe pereți atârnau picturi franțuzești cu nuduri. Barnes era un excentric care avea reputația că se certa cu angajații; la mai puțin de jumătate din termenul contractului lui Russell, el a emis dintr-o dată un ordin de demitere, pe motivul că, în opinia sa, prelegerile lui Russell erau prost pregătite. Aceste prelegeri au fost publicate ulterior sub titlul *A History of Western Philosophy*,¹⁵ de departe cea mai de succes carte a lui Russell, atât din punct de vedere popular, cât și financiar. Russell l-a dat în judecată pentru întreruperea contractului și i-a dat judecătorului manuscrisul să-l citească, câștigând procesul. Trebuie spus că unele părți din această carte sunt destul de puțin elaborate pentru a trezi în noi o anumită simpatie pentru milionarul din Philadelphia, dar altfel lucrarea este o trecere în revistă minunat scrisă și uimitor de cuprinzătoare a gândirii occidentale, deosebită prin faptul că oferă informații pentru a o plasa într-un context istoric. Lui Russell i-a făcut plăcere să o scrie, iar bucuria sa se vede când o citești; remarcile sale mai târzii despre ea arată de altfel că era și el conștient de neajunsurile sale.

Munca la *Istorie* a fost continuată în biblioteca de la Bryn Mawr College, după ce Russell s-a certat cu Barnes, ca urmare a bunăvoinței profesorului Paul Weiss, care l-a invitat pe Russell acolo în timp ce el aștepta permisiunea Ambasadei Marii Britanii de la Washington pentru a se întoarce în Anglia. Trinity College îi oferise lui Russell o bursă, care, alături de un avans substanțial pentru *Istorie*, l-au salvat pe Russell de problemele sale financiare. Chiar înainte de a se imbarca spre casă, într-o călătorie periculoasă din cauza submarinelor germane din Atlantic, Russell a petrecut ceva timp la Princeton, unde a purtat discuții cu Einstein, Kurt Goedel și Wolfgang Pauli.

În următorii ani Russell a predat în Cambridge, publicând *Istoria* în 1945, iar *Human Knowledge: Its Scope and Limits (Cunoașterea omenească: întinderea și limitele ei)* în 1948. Aceasta a fost ultima sa mare lucrare de filosofie, însă Russell a fost dezamăgit de faptul că ea a primit puțină atenție din partea comunității filosofice. Russell a pus această situație și pe seama faimei considerabile de care se bucurau atunci și aveau să se

¹⁵ *Istoria filosofiei occidentale*, traducere de Dragan Stoianovici, Editura Humanitas, 2005.

mai bucure pentru un timp ideile lui Wittgenstein. În 1949, an pe care Russell l-a descris drept „apogeu al respectabilității sale”, bursa sa de la Trinity a fost transformată într-o bursă pe viață fără îndatoriri didactice, a fost ales Membru Onorific al Academiei Britanice, BBC l-a invitat să țină primele Prelegeri Reith, iar Regele George al VI-lea i-a acordat Ordinul de Merit. În următorul an i s-a acordat Premiul Nobel pentru Literatură, de care Russell a aflat în timpul unei alte vizite în Statele Unite.

Russell a fost încântat să primească Ordinul de Merit și a mers la Palatul Buckingham pentru investitură. Regele George a fost stânjenit de faptul că trebuia să se poarte cu grație față de un adulter iconoclast care făcuse și închisoare, care, pe deasupra, „arăta și atât de ciudat”, așa că a spus: „Te-ai purtat uneori într-un mod care nu ar sta în picioare dacă ar fi adoptat de toată lumea.” Răspunsul care i-a venit pe buze lui Russell, dar pe care el a reușit să și-l reprime, a fost „Precum fratele tău”, altfel spus, ca regele Edward al VIII-lea care a abdicat. În schimb, Russell i-a spus: „Modul cum trebuie să se comporte un om depinde de meseria lui. Un poștaş, de exemplu, ar trebui să bată la toate porțile de pe o stradă la care are scrisori de predat, însă dacă oricine altcineva ar bate la toate porțile, ar fi considerat un pericol public.” Regele a schimbat repede subiectul (A 516-7).

Noua respectabilitate dobândită de Russell și, mai ales, opoziția sa îndelungată față de comunismul Uniunii Sovietice, l-au făcut util Guvernului Britanic în adâncirea Războiului Rece. În această calitate el a vizitat Germania și Suedia pentru a ține prelegeri, ultima dată fiind implicat într-un accident aviatic aproape de portul Trodheim și nevoit să înoate pentru a se salva de îngheț, iar prima dată fiind făcut temporar membru al Forțelor Armate Britanice, spre marele lui amuzament.

Russell a călătorit mult în anii '50 – în Australia, India, din nou în America, Europa continentală și în Scandinavia – ținând mereu prelegeri, și bucurându-se de o faimă considerabilă. La trei ani după ce s-a despărțit de Peter Spence, Russell s-a căsătorit cu o veche prietenă din America, Edith Finch, și și-au petrecut luna de miere la Paris, dar chiar în scurtele plimbări prin oraș – pe care niciunul nu-l explorase ca turist,

un bunul motiv că amândoi trăiseră acolo mai înainte – Russell era recunoscut și se formau mulțimi în jurul lui.

Așa cum se întâmpla mereu în cazul lui Russell, călătoriile și prezențele s-au transformat în cărți. Prelegerile Reith au apărut sub titlul *Authority and the Individual*. În 1954 Russell a publicat *Human Society and Ethics and Politics*, care cuprindea și discursul său de la ceremonia de decernare a Premiului Nobel. Întrucât Premiul Nobel i se acordase pentru Literatură (era nominalizată lucrarea *Marriage and Morals*), i s-a propus lui Russell să scrie ficțiune. În 1912 el scrisese un roman, dar nu încercase să îl publice; acum a scris două volume de povestiri scurte sau, mai bine zis, fabule, toate cu țință filosofică sau polemică, numite *Satanstoe and the Suburbs* (*Satana în suburbii*) și *Nightmares of Eminent Persons* (*Coșmarurile oameniloreminenți*). În 1956, Russell publică *Portraits from Memory* (*Portrete din memorie*), o serie de schițe ale unor oameni eminenți pe care îi cunoscuse, iar în 1959 autobiografia sa intelectuală, *My Philosophical Development* (*Dezvoltarea mea filosofică*), lucrare care rezumă evoluția ideilor sale începând din copilărie.

Dar ideea că Russell fusese în sfârșit înghițit de establishment și că se va ascunde într-o bătrânețe foarte respectabilă și liniștită a fost eroare, căci Russell a observat că lumea este pândită de un pericol înspăimântător și din ce în ce mai iminent, căruia i s-a părut obligatoriu să i se opună. Este vorba de proliferarea armelor de distrugere în masă. De la mijlocul anilor '50 până la moartea sa, în februarie 1970, Russell a dus campanii împotriva armelor și a războiului cu pasiunea unui tânăr, atrăgându-și, printre altele, și o a doua condamnare la închisoare – comutată, dată fiind vârsta sa înaintată (avea pe atunci peste nouăzeci de ani), la o săptămână în spitalul unui penitenciar. În ultimii săi ani de viață, Russell și-a atras din nou dizgrația și ostilitatea, mai ales pentru ceea ce părea a fi o opoziție lipsită de moderație, prost chibzuită și chiar isterică față de acțiunile americane din războiul din Vietnam. Ulterior s-a dovedit că acuzațiile sale de crimă de război la adresa Statelor Unite se bazează în mare pe informații corecte. În cursul acestor eforturi, Russell a devenit primul președinte al Campaniei pentru Dezarmare Nucleară (CND), a publicat două cărți – *Common Sense and Nuclear Warfare* (*Gândirea comună și războiul nuclear*) și *Has Man a Future?* (*Are omul*

vreun viitor?) – a contribuit la organizarea Conferinței Pugwash și, mai târziu, împreună cu Jean-Paul Sartre, la înființarea Tribunalului pentru Crime de Război în opoziție față de războiul din Vietnam.

Luptele politice din ultimii 15 ani ai vieții lui Russell sunt descrise în Capitolul 4. Spre sfârșitul vieții, în pofida vârstei biologice și a unei infirmități (deși a fost energic și conștient până la sfârșit, murind la vârsta de 98 de ani), Russell părea că a devenit mai tânăr cu timpul; bunica sa îl trimisese în lume ca pe un victorian între două vârste, iar el s-a metamorfozat într-un etern tânăr cavalier rătăcitor: onest, de nestăpânit, înzestrat cu un intelect formidabil și cu o mare abilitate de scriitor, folosindu-și darurile – nu în ultimul rând forța extraordinară de incisivă a rațiunii și umorului – pentru a se lupta cu dragonii.

Perspectiva pe care ne-o oferă trecerea timpului fie îi amplifică, fie îi diminuează pe cei care au ocupat scena publică. Cei mai mulți se pierd la picioarele munților (adică prin notele de subsol)¹⁶; puțini se ridică la o măreție himalayană. Printre aceste vârfuri, Russell se înalță foarte sus.

¹⁶ Joc de cuvinte: foothill (deal) – footnote (notă de subsol) (n.tr.).

Capitolul 2

Logică și filosofie

Introducere

După propria relatare, principala motivație filosofică a lui Russell a fost aceea de a afla dacă poate fi ceva cunoscut cu certitudine. Această ambiție, asemănătoare celei a lui Descartes, s-a dezvoltat în el ca urmare a două crize intelectuale timpurii: pierderea credinței religioase și dezamăgirea legată de faptul că trebuia să accepte axiome nedemonstrate ca bază a geometriei. Prima sa întreprindere filosofică, cu adevărat originală, a fost să arate că matematica se sprijină pe logică. Succesul acesteia ar fi oferit o întemeiere certitudinii cunoașterii matematice. Proiectul a eșuat, însă din această încercare au rezultat câteva progrese filosofice importante. Russell și-a îndreptat apoi atenția spre probleme de filosofie generală, unde certitudinea este încă și mai greu de obținut. A căutat să construiască teorii despre care a sperat, în pofida faptului că le lipsea certitudinea, că vor oferi totuși soluții satisfăcătoare. S-a întors la aceste probleme mereu și mereu, dezvoltându-și și schimbându-și punctele de vedere, dar rămânând fidel tehnicilor analitice derivate din lucrările sale de logică. În cele din urmă s-a simțit în stare într-o anumită măsură să revendice reușita, deși știa că puțini dintre colegii săi filosofi erau de acord cu el.

Dacă privești global contribuțiile lui Russell la filosofie, ignorând faptul că ele s-au întins pe o lungă perioadă de timp, întreruptă frecvent și pentru intervale lungi de multe alte activități, ești surprins de caracterul continuu și logic al evoluției pe care îl reprezintă ele. În propria sa relatare cu privire la evoluția sa filosofică, Russell afirmă că viața lui filosofică se împarte în două, prima parte constând într-un flirt timpuriu și scurt cu idealismul, iar a doua, inspirată de descoperirile sale din logică, îi domină perspectiva pentru tot restul vieții:

„Există o linie de demarcație majoră în munca mea filosofică; în perioada 1899-1900 am adoptat filosofia atomismului logic și tehnica lui Peano în logica matematică. Acestea au reprezentat o revoluție atât de profundă, încât au făcut ca întreaga mea muncă anterioară, cu excepția celei de natură pur matematică, irelevantă pentru orice am făcut mai târziu. Schimbarea din acești ani a fost o revoluție; schimbările care au urmat au fost firești pentru o evoluție.” (MPD 11)

Evoluția care a urmat revoluției a fost considerabilă, deși ea a fost mereu guvernată de nevoia de a rezolva problemele izvorâte din fazele anterioare sau, dacă problemele erau prea mari, de a găsi căi alternative pentru a avansa. Această continuitate dialectică a preocupărilor arată că vorba de spirit a lui Charles Broad „Domnul Bertrand Russell produce un nou sistem filosofic la fiecare un an-doi, domnul G. E. Moore nu a produs niciodată vreunul”, deși poate adevărată cu privire la Moore, nu este valabilă în privința lui Russell, mai ales în sugestia sa că trecerea de la un pas la altul în pelerinajul filosofic al acestuia din urmă ar fi fost guvernată de capriciu.

În anii dintre absolvirea cursurilor universitare și descoperirea lucrărilor lui Peano – în mare, deceniul care a urmat lui 1890 – Russell s-a aflat sub influența idealismului german, așa cum era acesta îmbrățișat de profesorii săi de la Cambridge. Versiunea publicată a dizertației sale de admitere în corpul didactic a fost o prezentare kantiană a geometriei, deși loialitatea sa se îndrepta mai ales spre Hegel. A scris o teorie hegeliană a numărului și a plănuit o dialectică idealistă completă a științelor prin care să dovedească, în stilul lui Hegel, că întreaga realitate este de natură mentală.

Russell a dezavuat ulterior aceste lucrări cu franchețea lui caracteristică, caracterizându-le drept „maculatură și nimic mai mult” (MPD 32). Revoluția în abordarea sa filosofică a apărut, așa cum am văzut, ca rezultat al îmbinării revoltei sale și celei a lui Moore împotriva idealismului cu descoperirea lucrărilor de logică ale lui Peano. Acest din urmă fapt a fost deosebit de semnificativ întrucât el a stimulat ambiția lui Russell de a deriva matematica din logică și i-a oferit mijloacele de a face acest lucru. Perioada 1900 - 1910 a fost consacrată îndeosebi acestei

anilor din acest proces rezultând multe lucrări valoroase. Proiectul este propus în *Principles of Mathematics* (1903), iar încercarea detaliată de a realiza constituie *Principia Mathematica* (1910-13). Printre articolele filosofice devenite clasice scrise de Russell în acest interval se numără „On Denoting” (1905), unele dintre ideile acestuia bucurându-se de o influență imensă în istoria ulterioară a filosofiei.

Munca filosofică din acești ani a continuat după ce cercetările de logică asociate au fost încheiate prin publicarea *Principia Mathematica*. Russell a început să aplice tehnicile analizei dezvoltate în această lucrare la problemele de metafizică (cercetarea naturii realității) și epistemologie (cercetarea modului cum dobândim și întemeiem cunoașterea). Cărțica lui devenită clasică, *Problemele filosofiei* (1912), schițează punctele de vedere metafizice și epistemologice pe el care le susținea la acea vreme. Russell și-a propus să le acorde o tratare mai detaliată în scrieri ulterioare și, în 1913, a început să schițeze o carte voluminoasă, publicată postum sub titlul *Theory of Knowledge (Teoria cunoașterii)* (1984). Russell a fost însă nemulțumit de ea în unele aspecte, așa că, în loc să o publice ca atare, a ales bucăți pe care le-a publicat ca o serie de articole. Cam tot în acea perioadă, o sugestie a lui Whitehead i-a dat ideea să aplice tehnicile logice la analiza percepției; rezultatul a fost o serie de prelegeri ținute la Harvard și publicate ulterior sub titlul *Our Knowledge of the External World* (1914). Această carte, împreună cu un articol intitulat „Relația dintre datele senzoriale și fizică”, publicat în același an, reprezintă un excurs al lui Russell într-o întreprindere apropiată fenomenalismului. „Fenomenalismul” este concepția potrivit căreia cunoașterea perceptuală poate fi analizată în termenii relației noastre directe cu datele fundamentale ale experienței senzoriale. (Spun „o întreprindere apropiată fenomenalismului” deoarece, deși Russell a folosit termenul peste o jumătate de secol pentru a descrie aceste puncte de vedere, în scrierile despre care este vorba, ele nu sunt prezentate într-un mod fenomenalist lipsit de echivoc; această chestiune o voi discuta la locul potrivit, mai jos.) Patru ani mai târziu, într-o altă serie de prelegeri, Russell a aplicat metodele sale analitice obiectelor și modului cum vorbim despre acestea și a numit acest procedeu „filosofia atomismului logic”. În același timp, Russell publică ceea ce constituie de fapt o versiune populară a *Principia Mathematica*, prezentând ideile de

bază ale filosofiei matematicii. Această carte poartă titlul *Introduction to Mathematical Philosophy* (1918).

În anii '20, Russell a căutat să extindă și să perfecționeze aplicarea tehnicilor lui analitice la filosofia psihologiei și fizicii. Primul rezultat a fost *Analysis of Mind* (1921), o lucrare în care versiunea sa de cvasifenomenalism este aplicată analizei entităților mentale. Un al doilea a fost *Analysis of Matter* (1927), unde Russell încearcă să analizeze principalele concepte ale fizicii, cum sunt cele de forță și materie, în termeni de evenimente. Argumentul acestei cărți este ferm realist. Russell nu credea că este posibil să analizezi conceptele de bază ale fizicii fără să admiți că anumite entități există independent de perceperea lor, ceea ce a marcat sfârșitul flirtului său cu fenomenalismul. Această carte ar putea fi descrisă și ca o „reîntoarcere” la realism, întrucât Russell a fost angajat față de o formă mai degrabă severă de realism înainte să scrie *Our Knowledge of the External World*.

După această călătorie înapoi de la o versiune de fenomenalism sau de la ceva apropiat de acesta, Russell abordează unele probleme despre care simțea acum că nu fuseseră tratate în mod adecvat din perspectiva lui fenomenalistă. Rezultatul a fost *An Inquiry into Truth and Meaning* (1940), unde Russell discută din nou relația dintre experiență și cunoașterea contingentă și *Human Knowledge* (1948), unde, printre altele, el se întoarce la o chestiune rămasă inadecvat discutată în lucrările anterioare: inferența nondemonstrativă (nondeductivă), de tipul celei despre care se presupune în general că este folosită în știință.

Fiecare dintre aceste etape din dezvoltarea gândirii lui Russell merită o discuție mai cuprinzătoare, ce poate fi găsită în lucrările citate în secțiunea *Bibliografie suplimentară* de mai jos. În următoarele secțiuni voi oferi o prezentare sumară a lor.

Respingerea idealismului

Idealismul cunoaște mai multe forme distincte, însă teza sa centrală este aceea că realitatea are în mod fundamental o natură mentală. „Ideism”

ar fi poate, un termen mult mai sugestiv, dat fiind un termen tehnic al filosofiei, fără legătură cu sensurile obișnuite ale termenului „ideal” în limba română. Într-una dintre formele sale, susținută de episcopul Berkeley, idealismul este teza potrivit căreia realitatea constă în ultimă instanță într-o comunitate de minți [minds] și ideile acestora. Una dintre minți este infinită și produce majoritatea ideilor; Berkeley o identifică cu Dumnezeu. În concepțiile ulterioare de acest gen îmbrățișate de T. H. Green și F. H. Bradley, amândoi influențați puternic de idealismul german, teza susține că universul constă în ultimă instanță dintr-o singură Minte, care este, pentru a spune astfel, obiectul propriei experiențe. Ei argumentează că experiențele noastre individuale, finite și limitate, care ne spun că lumea constă dintr-o pluralitate de lucruri existente unul independent de celălalt – dintre care multe, dacă nu toate, sunt de natură materială, nu mentală – sunt contradictorii sau cel puțin greșite. Această pluralitate de lucruri este doar o „aparență”, care ascunde, în loc să reprezinte, adevărata natură a realității. Aceasta implică o altă teză importantă care acompaniază punctul de vedere idealist, la care a aderat Russell în timpul studiilor sale universitare. Este vorba de teza potrivit căreia, în condițiile în care pluralitatea este doar o aparență eronată, toate lucrurile din univers sunt legate unul de altul, universul însuși fiind în instanță un singur lucru. Acest punct de vedere, potrivit căruia totul este Unu, poartă numele de „monism”.

Atunci când Moore și Russell au respins idealismul în 1898 (evenimentul a fost marcat prin publicarea în acel an a articolului lui Moore „Natura judecății”), ei s-au opus ambelor teze importante ale idealismului. Prima susține că experiența și obiectele ei sunt reciproc și inextricabil dependente. O a doua ne spune că totul este unu. Prin urmare, ei au îmbrățișat „realismul”, o teză care susține obiectele experienței sunt independente de experimentarea lor [de către cineva] și „pluralismul” sau teza potrivit căreia în lume există mai multe lucruri independente unele de altele.

Russell a privit idealismul și monismul care-l acompaniază ca izvoarănd dintr-o concepție asupra *relațiilor*, care, o dată respinsă, deschide calea realismului pluralist. Relațiile sunt exprimate prin propoziții precum „A este la stânga lui B”, „A este anterior lui B” sau „A îl iubește pe B”.

Potrivit punctului de vedere idealist, susținea Russell, toate relațiile sunt „interne”, cu alte cuvinte ele sunt proprietăți ale termenilor pe care îi leagă, iar într-o descriere completă, ele apar ca proprietăți ale întregului pe care îl formează împreună cu ale lor *relata*. Acest lucru este uneori plauzibil; în „A îl iubește pe B”, iubirea lui A pentru B este o proprietate a lui A – adică este ceva ce îl caracterizează pe A – iar faptul complex denotat de „A îl iubește pe B” are proprietatea de a fi [identic cu] *iubirea-lui-B-de-către-A*. Însă dacă toate relațiile sunt interne, rezultă în mod nemijlocit că universul constituie ceea ce filosoful idealist Harold Joachim numea „un întreg semnificativ”, deoarece înseamnă că stă în natura oricărui lucru să fie legat de orice altceva și că, prin urmare, o descriere completă a oricărui lucru ne va spune totul despre întregul univers și reciproc. Bradley exprimă această idee astfel: „Realitatea este una. Ea trebuie să fie una singură întrucât pluralitatea, dacă este considerată reală, este autocontradictorie. Pluralitatea implică [existența] relațiilor și, prin aceasta, întotdeauna o unitate superioară” (*Appearance and Reality*, 519).

În opoziție cu acest punct de vedere, Russell a argumentat că idealistii comit greșeala fundamentală de a considera că toate judecățile sunt de forma subiect-predicat. Să considerăm propoziția „mingea este rotundă”. Aceasta poate fi folosită pentru a exprima o propoziție în care proprietatea rotunjimii este predicată despre o anumită minge („predicată” însemnând „aplicată, atribuită”). Punctul de vedere al lui Russell este că idealistii au considerat în mod eronat că toate propozițiile, inclusiv cele de relație, sunt în ultimă instanță de forma subiect-predicat, ceea ce înseamnă că orice propoziție trebuie, dacă este analizată complet, să constituie o predicatie despre realitatea ca întreg și că relațiile ca atare nu sunt reale. De exemplu: potrivit punctului de vedere idealist propoziția „A este la stânga lui B”, interpretată adecvat, ar trebui să spună „realitatea are proprietatea că A-pare-să-fie-la-stânga-lui-B” (sau ceva de acest gen).

Dacă observi însă că multe propoziții sunt în mod ireductibil de formă relațională, remarci prin aceasta că monismul este fals. A spune că multe propoziții sunt în mod ireductibil relaționale înseamnă a spune că relațiile sunt reale sau „externe”, că ele nu există prin termenii pe care îi

relația „la stânga lui” nu aparține în mod intrinsec niciunui obiect material, ceea ce înseamnă că niciun obiect spațial nu trebuie să fie în mod necesar la stânga altor lucruri. Pentru a fi adevărat că „A este la stânga lui B” argumentat Russell, este nevoie să existe un A și, în mod independent de aceasta, un B, și ca primul să stea față de al doilea în relația „la stânga lui”. Și, firește, a spune că există mai mult decât un singur lucru, înseamnă a respinge monismul.

Respingerea monismului constituie pentru Russell o respingere a idealismului, deoarece pentru idealism este crucial ca relația experienței cu obiectele ei să fie internă; ceea ce înseamnă, firește, că nu există deloc astfel de relație; ceea ce înseamnă mai departe, de fapt, că relațiile nu sunt reale. Potrivit însă punctului de vedere opus, cel al lui Russell, care susține că relațiile sunt reale, experiența nu poate fi confundată cu obiectele ei, ceea ce înseamnă că acele obiecte există independent dacă sunt sau nu obiecte ale experienței. Or, acest fapt este un atribut central pentru ceea ce Russell și Moore au numit realism.

Este discutabil dacă Russell are dreptate atunci când susține că toți idealiștii (inclusiv Leibniz) și, înaintea lor, toți filosofi de școală care au îmbrățișat o metafizică bazată pe noțiunile de substanță și atribut, au fost angajați față de punctul de vedere că toate propozițiile sunt de forma subiect-predicat. Însă Russell a fost, în mod cert, de părerea că a descoperise o eroare extrem de importantă în filosofia tradițională. După respingerea idealismului, el a ajuns pentru un timp în cealaltă extremă, cea de a fi realist cu privire la orice. În proprii săi termeni, el a fost un „realist naiv”, fiind de părere că toate proprietățile observabile ale obiectelor materiale sunt proprietăți autentice ale lor. Totodată, Russell a fost un realist în ceea ce privește fizica, cu alte cuvinte o persoană care crede că toate entitățile teoretice ale fizicii sunt „entități care există în mod real” (MPD 48-49) și, nu în ultimul rând, un realist platonice, prin convingerea că „numerele, zeii homerici, relațiile, himerele și spațiile cu patru dimensiuni” (*Principles of Mathematics (PoM)* 449) există sau cel puțin „sunt” (acest termen desemnând un gen mai nuanțat sau gradual distinct de existență). Russell a redus ulterior din acest univers luxuriant aplicând „briul lui Ockham”, potrivit căruia entitățile nu trebuie multiplicare în mod inutil. Spre exemplu, dacă obiectele fizice pot fi

explicate în mod exhaustiv în termenii entităților subatomice, atunci un inventar al entităților de bază din univers nu ar trebui să conțină *atât* copaci, *cât* și cuarci, leptoni și particule Gauge din care sunt alcătuiți copacii. În acest fel el a aplicat mai târziu tehnica analizei. În *PoM* însă, Russell încă credea într-un realism cuprinzător, la care a ajuns după întâlnirea cu lucrările lui Giuseppe Peano de la Paris, din 1900.

Fundamentele matematicii

Leibniz visase la o *characteristica universalis*, un limbaj universal și pe deplin precis, a cărui folosire ar rezolva toate problemele filosofice. Russell a recunoscut, în cartea sa despre Leibniz, că această dorință viza o logică simbolică, prin care Russell înțelegea atunci „algebra booleană” dezvoltată de George Boole la mijlocul secolului al XIX-lea. La acel moment însă, el nu credea că Leibniz avea dreptate să presupună că problemele filosofice pot fi rezolvate folosind tehnicile unui sistem logic deductiv, pe temeiul că problemele cu adevărat importante ale filosofiei privesc chestiuni „anterioare deducției”, adică conceptele sau faptele la care fac referire premisele cu care începe inferența. Oricare ar fi acestea, argumenta Russell, ele nu ne sunt furnizate de logică; logica ne poate ajuta doar să raționăm despre ele.

Russell și-a schimbat însă părerea după întâlnirea cu lucrările lui Peano. Progresele făcute de Peano în tehnica logică (anticipate de Gottlob Frege, deși nici Peano, nici Russell nu cunoșteau acest lucru la acea vreme) i-au sugerat în mod nemijlocit lui Russell moduri de a enunța principiile fundamentale ale logicii și de a arăta două lucruri de o importanță centrală: în primul rând, cum toate conceptele matematicii pot fi definite în termenii logicii și în al doilea rând, cum toate adevărurile matematice pot fi demonstrate pornind de la aceștia. Pe scurt, aceste progrese i-au arătat lui Russell cum să arate că logica și matematica sunt identice. Acesta a fost atât scopul *PoM*, cât și al versiunii sale mai elaborate, *Principia Mathematica* (*PM*).

Proiectul de a deriva matematica din logică este cunoscut sub numele de „logicism”. În *PoM*, Russell nu a încercat un asalt riguros în

această direcție a programului, limitându-se în schimb la o schiță informală. Asaltul riguros a fost lăsat în seama *PM*. Printre motivele cele mai importante ale lui Russell de a amâna sarcina pentru *PM* a fost descoperirea unui paradox care amenința întreaga întreprindere.

Prima sarcină a lui Russell a fost aceea de a defini conceptele matematicii folosind un număr cât se poate de mic de noțiuni pur logice. Urmează acum trei paragrafe tehnice, deși informale, care nu trebuie să rețină cititorul.) Dacă notăm cu „*p*” și „*q*” două propoziții oarecare, noțiunile de care vorbeam anterior sunt: negația (non-*p*), disjuncția (*p* sau *q*), conjuncția (*p* și *q*) și implicația (dacă *p*, atunci *q*). Acestor operații le adăugăm simboluri care ne ajută să reprezentăm structura internă a propozițiilor: „*Fx*” este expresia unei funcții în care „*x*” este o variabilă care stă pentru orice individual, iar „*F*” este o literă predicat care stă pentru orice proprietate. Astfel, „*Fx*” ne spune că *x* este *F* (una dintre instanțele simbolizate este „copacul este înalt”). Unul dintre progresele tehnice importante pe care Russell a fost capabil să le folosească este un mod de a *cuantifica* astfel de funcții. Folosind o notație devenită acum standard în logică, cuantificarea este exprimată în felul următor: (*x*) înseamnă „toți *x*”, astfel că (*x*)*Fx* spune că *toți x* sunt *F*, în timp ce (*∃x*) înseamnă „cel puțin un *x*”, astfel că (*∃x*)*Fx* spune că *cel puțin un x* este *F*. În fine, există și noțiunea de identitate. Astfel, „*a = b*” ne spune că *a* și *b* nu sunt două obiecte, ci unul și același obiect. Cu ajutorul acestui limbaj simplu este posibil să definești conceptele matematicii.

Matematicienii anteriori investigaseră relațiile dintre noțiunile matematice și recunoscuseră că acestea sunt toate reductibile la numerele naturale (numerele cu ajutorul cărora numărăm: 1, 2, 3...), deși niciunul nu demonstrase până atunci acest lucru în mod precis. Primul pas al programului a fost, așadar, definirea numerelor naturale în termeni logici. Acest lucru fusese deja făcut de Frege, deși Russell nu cunoștea la acea vremea respectivul aspect.

Definiția folosește noțiunea de clasă: 2 este definit ca fiind clasa tuturor cuplurilor, 3 ca fiind clasa tuturor triplețelor ș.a.m.d. La rândul său, un „cuplu” este definit ca o clasă cu membrii *x* și *y*, unde *x* și *y* nu sunt identici și unde, dacă există vreun alt membru *z* al clasei, *z* este

identic fie cu x , fie cu y . Definiția generală a numărului este formulată în termeni de mulțimi de clase similare, unde „similaritatea” este o noțiune precisă, desemnând o relație de unu-la-unu: două clase sunt similare dacă poate fi specificată o relație unu-la-unu între membrii ei.

Odată cu stabilirea acestor noțiuni sunt rezolvate o sumedenie de probleme, cum ar fi: cum să definești 0 și 1 (Russell a arătat că acestea sunt două dintre cele mai dificile noțiuni din matematică), cum să depășești problemele de tip „unu sau mai multe” (câte lucruri este un scaun: unu sau – în cazul în care îi numeri părțile constituente – mai multe?) și cum să înțelegi numerele infinite. Odată definite numerele întregi, celelalte (numerele pozitive și negative, fracțiile, numerele reale și numerele complexe) prezintă o dificultate relativ mică.

Prima parte a programului – definirea conceptelor matematice în termenii unor concepte logice – pare, prin urmare, în general neproblematică, odată ce ai la dispoziție tehnicile adecvate. A doua – partea logicistă efectivă, de a arăta că adevărurile matematice pot fi demonstrate din principiile fundamentale ale logicii – se dovedește cu mult mai dificilă.

Din punctul de vedere al lui Russell de la acea vreme, motivul principal din spatele acestei situații a fost descoperirea paradoxului său. Paradoxul privește o noțiune care, așa cum arată schița de mai sus, este de o importanță centrală pentru proiect: noțiunea de clasă. Pe parcursul cercetărilor sale, Russell a ajuns să reflecteze asupra faptului că unele clase sunt, spre deosebire de altele, membre ale lor însele. Spre exemplu, clasa lingurițelor de ceai nu este o linguriță de ceai și, prin urmare, nu este o membră a ei însăși; pe de altă parte, clasa lucrurilor care nu sunt lingurițe de ceai este membră a ei însăși, deoarece nu este o linguriță de ceai. Ce am putea spune atunci despre clasa tuturor acelor clase care nu sunt membre ale lor însele? Dacă această clasă nu este o membră a ei însăși, atunci, ea este, prin definiție, o membră a ei însăși; iar dacă este o membră a ei însăși, atunci, prin definiție, ea nu este o membră a ei însăși. Așadar, ea este și nu este o membră a ei însăși și avem un paradox.

La început, Russell a crezut că este de vină vreo greșeală banală, că după ce a depus eforturi serioase să corecteze lucrurile și după ce s-a consultat pe Frege și Whitehead, i-a devenit limpede că este vorba de un dezastre. Russell a publicat *PoM* fără să fi găsit un remediu. Cu toate acestea, la vremea când el și Whitehead au ajuns să scrie *PM*, Russell credea că găsisse o ieșire, deși strategia lui s-a dovedit foarte controversată. Lucrurile pot fi descrise după cum urmează.

Russell a descoperit că încercarea de a deduce teoremele matematice din axiome pur logice nu poate debuta fără niște axiome suplimentare, care să facă posibilă sarcina de a demonstra anumite teoreme din aritmetică și din teoria mulțimilor. Două dintre aceste axiome suplimentare (detaliile lor nu sunt relevante aici; le menționez pentru completitudinea expunerii) sunt „axioma infinității”, care afirmă că există în lume colecții infinite și „axioma alegerii” (numită uneori și „axioma multiplicativă”), potrivit căreia pentru orice mulțime de mulțimi disjuncte nonvide există o mulțime care are exact un membru în comun cu fiecare dintre mulțimile membre. Axiomele sunt necesare pentru ca numerele să poată fi definite în termeni de clase, precum în schița anterioară. Ambele par să implice însă o dificultate, și anume faptul că ele au un caracter existențial, adică spun că „există cutare și cutare” – în primul caz, un număr, în al doilea – o mulțime. Or aceasta e o problemă, întrucât logica nu ar trebui să se preocupe cu ceea ce există sau nu există, ci doar cu chestiuni pur formale. Însă Russell a găsit soluția să trateze propozițiile matematice ca pe niște condiționali, cu alte cuvinte ca pe niște propoziții de forma „dacă..., atunci...” cu axiomele stând pentru punctele care urmează după „dacă”, cu înțelesul: „dacă iei această axiomă ca premisă, atunci...”. Întrucât acești condiționali pot fi derivați din axiomele logicii, aparenta importare [importation¹⁷] a considerațiilor existențiale nu contează.

¹⁷ Termenul englezesc „importation” desemnează în logică reunirea tuturor ipotezelor necesare pentru derivarea unei concluzii într-o conjuncție. În logica propozițiilor există o lege „a importației”, în simbolismul standard $[A \rightarrow (B \rightarrow C)] \rightarrow [(A \& B) \rightarrow C]$, care ne spune că dacă avem o condiție suficientă pentru derivarea unui condițional, atunci conjuncția acesteia cu condiția suficientă a condiționalului este suficientă pentru derivarea consecventului condiționalului.

Dificultăți cu mult mai mari a ridicat însă o a treia axiomă suplimentară, „axioma reductibilității”. Aceasta este axioma adoptată de Russell pentru a depăși problema paradoxului, pe care alți logicieni o găsesc însă greu de acceptat.

Axioma reductibilității este o parte a „teoriei tipurilor” dezvoltată de Russell. Un mod informal de a înțelege această teorie presupune să observi că paradoxul descoperit de Russell apare deoarece proprietatea de a-nu-fi-un-membru-al-ei-însăși este atribuită clasei tuturor claselor care au acea proprietate. Dacă s-ar putea introduce o restricție care să permită ca această proprietate să poată fi atribuită doar membrilor claselor și nu clasei acelor clase, paradoxul nu ar mai apărea. Aceasta sugerează că ar trebui să existe ceva asemănător unei distincții de nivel între proprietăți, astfel încât cele atribuite la un nivel să nu poată fi atribuite la un nivel mai înalt.

Există o versiune a teoriei tipurilor – mai simplă decât cea a lui Russell – care prinde această intuiție și pare plauzibilă unor logicieni. Aceasta a fost sugerată de matematicianul și filosoful Frank Ramsey și este numită „teoria simplă a tipurilor”. Ea se prezintă în felul următor: limbajul atribuit unui anumit domeniu are expresii de nivelul 1 – nume – care desemnează obiecte din domeniu, expresii de nivelul 2 – predicate – care desemnează doar proprietăți ale acelor obiecte, expresii de nivelul 3 – predicate ale predicatelor – care desemnează doar proprietăți ale proprietăților ș.a.m.d. Regula este că fiecare expresie aparține unui anumit tip și poate fi atribuită unor expresii de nivelul imediat inferior în ierarhie. Coroborând cu schița informală oferită anterior, se vede cum această strategie sugerează o soluție la problema ridicată de paradox.

Versiunea mai complicată a teoriei tipurilor, propusă de Russell, este numită „teoria ramificată a tipurilor”. (Modul corect de a înțelege

Prin urmare, dacă B (să spunem o conjuncție a axiomelor infinității și alegerii) este necesară pentru derivarea tuturor adevărilor matematice (C) din axiomele logice (A), atunci B poate fi „importat” ca axiomă. Exprimarea „nu contează” din text spune doar că din punct de vedere logic este echivalent dacă îl plasăm pe B ca axiomă sau concepem toate adevărurile matematice drept condiționali care îl au pe B ca antecedent (n.tr.).

Această teorie este o chestiune controversată – vezi, de exemplu, Hylton (1997, capitolul 7 – deși schița următoare poate servi ca o aproximație). Motivul lui Russell de a introduce „ramificarea” – adică subdivizarea termenilor în „ordine” – a fost acela că el credea că acest lucru este necesar pentru soluționarea problemei ridicată de paradox. El a presupus că paradoxul rezultă din încercarea de a defini proprietăți cu ajutorul termenilor care fac referire la „toate proprietățile”, astfel încât exprimările cu privire la „toate proprietățile” trebuiau să fie controlate în mod strict. Proprietățile de tipul 1, să spunem, trebuie, prin urmare, să fie împărțite în ordine: un prim ordin, cel al proprietăților în a căror definiție nu apare expresia „toate proprietățile”; un al doilea ordin, cel al proprietăților în a căror definiție apare expresia „toate proprietățile de primul ordin”; un al treilea ordin, în a cărui definiție apare expresia „toate proprietățile de ordinul al doilea” ș.a.m.d. Întrucât nu se poate face o referire la „toate proprietățile” fără a o ancora într-un anumit ordin, nicio proprietate nu poate fi definită astfel încât definiția ei să facă referire la totalitatea căreia ea îi aparține. În acest fel paradoxul este evitat.

Însă prețul acestei soluții este foarte mare. Ea introduce dificultăți în teoria numerelor reale prin aceea că blochează definiții și teoreme importante. Pentru a depăși această problemă, Russell a introdus axioma reducibilității, care încearcă să construiască o cale de a reduce ordinele din interiorul unui tip la ordinul cel mai mic. Această strategie, comparată de un comentator cu folosirea „forței brute” pentru a salva teoria numerelor reale, a fost abandonată de Russell în a doua ediție a *PM* (1927), dar întrucât el nu putea accepta că există vreo alternativă la teoria ramificată a tipurilor, a rămas într-o stare de nehotărâre. În această situație, Ramsey a propus teoria „simplă” a tipurilor schițată mai sus. (Este demn de remarcat în egală măsură că teoria lui Ramsey a stârnit la rândul ei controverse. Ea face afirmația controversată potrivit căreia existența unei circularități în definițiile care atribuie proprietăți lor însele nu este dăunătoare; de asemenea, ea presupune un realism la fel de controversat în privința existenței totalităților înainte ca ele să fie definite.)

Ambițiile logice ale lui Russell au ajuns în dificultate pe de o parte ca urmare a unor motive interne, pe de alta, ca urmare a faptului că logicismul însuși este irealizabil – așa cum sugerează unele dezvoltări

ulterioare din matematică – în special lucrările lui Kurt Goedel. Goedel a arătat că în orice sistem formal adecvat pentru teoria numerelor există o formulă indecidabilă, adică o formulă astfel încât nici ea, nici negația ei nu pot fi demonstrate. Un corolar al acestui fapt este că nu poți demonstra consistența unui astfel de sistem în interiorul sistemului, astfel încât nu se poate asuma că pentru matematică (sau, în orice caz, pentru mari părți ale ei) este posibil să propui un set de axiome din care să poți genera toate adevărurile ei. Lucrările sale arată că metoda axiomatică are limitări inerente profunde și că singurul mod de a demonstra consistența multor tipuri de sisteme deductive este acela de a folosi un sistem de raționare atât de complicat, încât propria sa consistență este la fel de îndoielnică.

Ceea ce pretindea Russell pentru a-și vedea proiectul logicist dus la bun sfârșit era o sistematizare formală care exclude posibilitatea contradicției. Goedel a arătat că acest lucru este imposibil. Trebuie să conchidem că realizarea PoM și, mai ales, a PM, nu trebuie căutată în măsura în care ele își îndeplinesc scopurile propuse, ci în ceea ce s-ar putea numi numeroasele lor „efecte secundare” pentru logică și filosofie.

Teoria descripțiilor

Unul dintre cele mai influente efecte secundare a fost „teoria descripțiilor”. În elaborarea acestei teorii, Russell a atins câteva scopuri diferite. O lecție pe care și-o însușise de când argumentase împotriva idealismului este aceea că gramatica de suprafață a limbajului poate să ne înșele cu privire la semnificația a ceea ce spunem. Așa cum am observat mai înainte, el credea că motivul pentru care filosofi au fost nevoiți să adopte o metafizică a substanței și atributelor – o concepție care, așa cum arată dezbaterile din istoria filosofiei, ajunge în dificultăți foarte mari – a fost acela că ei au considerat că toate propozițiile sunt de forma subiect-predicat. „Masa este de lemn” și „masa este la stânga ușii” au fost ambele tratate ca având expresia „masa” drept subiect, iar expresiile care urmează în fiecare caz după copula „este” drept predicat. Dar, în timp ce prima propoziție ar putea exprima o propoziție de acea formă, a doua exprimă ceva cu totul diferit, și anume o propoziție de relație; ea are de fapt

două subiecte („masa” și „ușa”) și afirmă că acestea stau într-o anumită relație unul cu celălalt. Așadar, forma logică a celei de-a doua propoziții este total diferită de forma logică a primeia. Din punctul de vedere al lui Russell, așadar, este nevoie de o metodă de dezvoltare a adevăratei forme subiacente a ceea ce spunem pentru a ne ajuta să evităm erorile filosofice.

Următorul pas important pe care l-a făcut Russell a fost să aplice noua logică la această sarcină. La fel cum ea se dovedește utilă pentru deținerea conceptelor și operațiilor matematicii, putem folosi noua logică pentru a analiza ceea ce spunem despre lume, obținând astfel o imagine corectă a realității.

O modalitate de a arăta cum anume își îndeplinește teoria descripțiilor această sarcină este să prezinti modul cum soluționează ea o problemă importantă privind înțelesul [meaning] și referința. Fundalul tratării de către Russell a acestei probleme se găsește în opera lui Alexius Meinong, un filosof austriac, ale cărui scrieri au fost studiate de către Russell cu seriozitate, exercitând o influență timpurie asupra sa. Meinong susținea că expresiile denotative – numele precum „Russell” și descripțiile precum „autorul lucrării *Principles of Mathematics*” – pot apărea cu semnificație în propoziții (strict vorbind: în propozițiile care exprimă judecăți) doar dacă ceea ce denotă ele există. Să presupunem, argumenta Meinong, că spui „Muntele de Aur nu există”. Evident că vorbești despre ceva – despre Muntele de Aur – când afirmi că acesta nu există și, întrucât ceea ce spui are sens, trebuie ca Muntele de Aur să fie într-un anumit sens. Teoria sa afirmă că orice despre care se poate vorbi – care poate fi numit, la care se poate face referire – trebuie, așadar, fie să existe, fie să aibă un fel de „fintă”, chiar dacă aceasta nu echivalează cu existența, căci altfel ceea ce spunem ar fi lipsit de sens.

Russell a acceptat la început acest punct de vedere și l-a susținut chiar în *PoM*; de aceea, așa cum am remarcat mai înainte, el și-a exprimat acolo convingerea că „numerele, zeii homerici și himerele” există sau cel puțin sunt. Însă caracterul implauzibil al acestui punct de vedere a ajuns curând să ofenseze „simțul sănătos strâns legat de realitate”, după cum s-a exprimat el, deoarece el popula universul nu doar cu entități

abstracte și mitologice, dar și cu obiecte *imposibile*, precum „pătratul rotund”, iar Russell nu putea accepta acest lucru.

Russell a folosit tehnicile logicii pentru a formula o soluție elegantă. El nu voia să renunțe la punctul de vedere potrivit căruia un nume are semnificație doar dacă există ceva numit de el, dar a argumentat că doar numele „propriu din punct de vedere logic” sunt cele care denotă *entități particulare*, care pot fi *cunoscute nemijlocit* [*acquainted*]. Prin „cunoaștere nemijlocită”, Russell înțelegea o relație nemijlocită și directă între o minte și un obiect; printre exemple se numără conștientizarea datelor senzoriale atunci când percepem (vezi mai jos) și cunoașterea unor entități abstracte precum propozițiile. Doar numele proprii pot ocupa în mod adecvat poziția de subiect în propoziții. Cele mai bune exemple sunt pronumele demonstrative *acesta* și *acela*, deoarece ele au o referință garantată ori de câte ori sunt folosite. Toate celelalte expresii aparent nominale nu sunt de fapt expresii nominale; ele sunt – sau se dovedesc a fi în urma analizei – „descripții definite”, adică expresii de forma „așa-și-așa-ul” [the so-and-so]. Importanța acestui lucru este aceea că atunci când sunt analizate propoziții conținând descripții definite, expresiile descriptive dispar și, prin urmare, dacă ceea ce spunem [cu ajutorul acelor propoziții] are sens sau nu, aceasta nu depinde de presupusa existență sau ființă a unei entități pe care descripțiile – potrivit gramaticii de suprafață – par să o denote.

Asta se poate vedea mai bine dintr-un exemplu. Să considerăm propoziția „regele actual al Franței este chel”, rostită într-un moment când Franța nu are rege. Presupunând că propozițiile sunt întotdeauna fie adevărate, fie false, ce am spune dacă cineva ne-ar întreba: este această propoziție adevărată sau falsă? Pare corect intuitiv să spui „falsă” – nu pentru că regele actual al Franței are foarte mult păr pe cap, ci pentru că el nu există. Această observație i-a oferit un indiciu valoros lui Russell. El a argumentat că propozițiile conținând descripții definite în poziția gramaticală a subiectului se dovedesc a fi în urma analizei prescurtări pentru clase de propoziții care afirmă existența, unicitatea și, în cazul nostru, și atributul de a fi chel despre ceva ce are proprietatea de a fi rege actual în Franța. Astfel, „regele actual al Franței este chel” este echivalentă cu:

- (1) există un rege al Franței
- (2) nu există mai mult de un rege al Franței
- (3) orice este rege al Franței este chel.

Propoziția (1) este o afirmație de existență; propoziția (2) este o afirmație de unicitate, pentru că ea prinde implicația articolului hotărât „-le” [din „regele”] din descripție, potrivit căreia există un singur rege despre care se vorbește, în timp ce propoziția (3) este o predicată. Propoziția inițială „regele actual al Franței este chel” este adevărată atunci când toate trei propoziții sunt adevărate și este falsă dacă oricare dintre ele este falsă. În cazul de față, ea este falsă deoarece (1) este falsă.

În niciuna dintre cele trei propoziții de mai sus nu apare descripția „regele actual al Franței”. Deoarece expresia descriptivă a dispărut – fiind eliminată prin analiză – nu mai este nevoie să invoci un rege existent al Franței pentru ca propoziția să aibă sens.

Ca urmare a imperfecțiunilor limbilor naturale și faptului că formele de suprafață ale propozițiilor pot diferi de forma lor logică subiacentă, analiza tocmai oferită nu este încă destul de bună, susține Russell. Ea trebuie să fie exprimată în „limbajul perfect” al logicii simbolice. Doar acesta poate prezenta cu claritate *completă* ce se afirmă cu ajutorul „regele actual al Franței este chel”. În notația standard de azi, analiza logică a acestei propoziții este:

$$(\exists x)[Fx \ \& \ (y) (Fy \rightarrow y = x) \ \& \ Gx]$$

„&” din acest șir de simboluri stă pentru „și”, divizând șirul simbolurilor în trei formule conjugate, respectiv, cele trei propoziții (1) – (3) de mai sus:

$$(1) (\exists x)Fx$$

Aceasta se citește „există un x astfel încât acel x este F”. Să spunem că „F” este „are proprietatea de a fi rege al Franței”; formula simbolizează „există ceva ce este rege al Franței”. (Cuantorul existențial $(\exists x)$ leagă fiecare apariție a lui „x” din întregul șir, așa cum arată parantezele drepte.

$$(2) (y) (Fy \rightarrow y = x)$$

Aceasta se citește „pentru orice y , dacă y este F , atunci y și x sunt identici”. Ea exprimă unicitatea implicată de articolul hotărât „-le” [din „regele”], și anume ideea că doar un lucru are proprietatea F .

(2) G_x

Asta se citește „ x este G ”. Să spunem că „ G ” stă pentru „este chel”. În acest caz, formula înseamnă „ x este chel”.

Obiecțiile la adresa teoriei lui Russell iau în principal forma respingerii afirmației lui că descripțiile definite nu sunt niciodată expresii referențiale și a punerii sub semnul întrebării a modului cum analizează el propozițiile conținând asemenea expresii în poziția subiectului gramatical. În legătură cu ultimul punct, un subiect de controversă este susținerea că descripțiile definite încorporează atât afirmații de existență cât și afirmații de unicitate.

Problema referitoare la unicitate este exemplificată de cineva care spune „copilul plânge”. Analiza lui Russell pare să implice că remarca poate fi adevărată doar dacă există doar un singur copil în lume. Ieșirea constă în a pretinde că există o înțelegere implicită a faptului că contextul remarcei arată cât de mult din lume este inclus în domeniul ei de aplicație. Să presupunem că părinții copilului locuiesc într-o clădire cu apartamente, în care există zeci de copii, toți plângând, iar al lor începe și el să plângă. Dacă cineva ar spune „copilul plânge”, nu ar fi, desigur, nicio neînțelegere, deoarece contextul restrânge referința la singurul copil pentru care ei au un interes deosebit. Până aici totul pare intuitiv și sugerează moduri de a evita obiecția apelând la delimitări implicite sau explicite ale „domeniului de discurs”.

Problema referitoare la existență este un pic mai complicată. Într-o recenzie mult citată a teoriei lui Russell, P. F. Strawson argumentează că atunci când spui „regele actual al Franței este chel” nu *afirmi* că actualul rege al Franței există, ci presupui sau asumi că el există („On Referring” „Despre referire”, Mind, 1950). Aceasta se arată prin aceea că dacă cineva ar rosti această propoziție, interlocutorii lui nu ar spune, probabil, „acest lucru este fals”, ci „nu există niciun rege în Franța azi”, prin aceasta voind să spună că el nu afirmase nimic, deci că el nu reușise să spună ceva adevărat sau fals. Aceasta revine la a spune că descripțiile trebuie

să fie expresii cu referință, deoarece o parte importantă a contribuției lor la valorile de adevăr ale propozițiilor care le conțin rezidă în aceea că, dacă ele nu au referință, propozițiile respective nu au deloc o valoare de adevăr.

Folosirea de către Strawson a noțiunii de „presupoziție” pentru a explica modul cum, în concepția sa, opusă celei a lui Russell, funcționează descripțiile în propoziții, a iscat multe dispute. La fel s-a întâmplat și cu disponibilitatea lui de a accepta ideea de „valori de adevăr lipsă” [truth-value gaps], adică lipsa unei valori de adevăr pentru o propoziție cu sens – încălcând astfel „principiul bivalenței”, potrivit căruia orice propoziție (declarativă) trebuie să aibă o valoare de adevăr sau alta, cu alte cuvinte să fie ori „adevărată”, ori „falsă”. Însă principala replică la adresa acestei critici la Russell este să spui că faptul de care depinde acest caz, și anume că noi nu am spune „acest lucru este fals” dacă cineva spune „regele actual al Franței este chel”, nu înseamnă că descripția nu poate fi tratată ca făcând o afirmație existențială. Ar putea fi adevărat că am răspunde negând că există un rege al Franței; la urma urmei, a spune doar „acest lucru este fals” ar putea fi înșelător, întrucât s-ar putea implica ceva cu totul diferit, și anume că există un rege al Franței care nu este chel. Dacă răspundem însă „nu există un rege al Franței azi”, recunoaștem de fapt că folosirea descripției face o afirmație existențială – căci acest lucru este tocmai ceea ce contestăm prin acest răspuns.

O altă obiecție este aceea că Russell nu a observat că există două folosiri diferite ale descripțiilor. Să considerăm următoarele două cazuri. În primul caz, vezi un tablou care îți place și spui: „artistul care a pictat aceasta este un geniu”. Nu știi cine este artistul, dar îi atribui genialitatea. În al doilea caz, tabloul este „Madona pe stânci” și știi că Leonardo a fost pictorul. Murmuri plin de admirație aceeași propoziție. În primul caz descripția este folosită „atributiv”, în al doilea, „referențial”. Potrivit lui Keith Donnellan, care a avansat această critică, teoria lui Russell privește doar folosirile atributive. Acest lucru este important deoarece există cazuri când o descripție poate fi folosită cu succes pentru a referi la cineva, chiar dacă ea nu este adevărată despre el. Spre exemplu, „bărbatul care bea șampanie acolo este chel” poate fi folosită pentru a spune ceva adevărat chiar dacă paharul bărbatului chel conține apă minerală.

Un răspuns ar fi să distingem între nivele semantice și pragmatice de analiză. La nivel semantic, analiza lui Russell este corectă și arată că propoziția „bărbatul care bea șampanie acolo este chel” este falsă în mod literal, întrucât deși el este într-adevăr chel, el bea apă. La nivel pragmatic, referirea a reușit și a fost transmis un adevăr, deoarece aceste gen de folosire își face treaba. Dar Russell ar putea argumenta că, întrucât analiza lui privește un anumit tip de expresii, considerate în mod obișnuit ca având referința lor specifică, ceea ce spune el este corect: problemele legate de folosire sunt o altă chestiune.

Acest răspuns ridică însă probleme legate de relația dintre folosire și înțeles. Dacă folosirea este o parte substanțială a înțelesului, faptele legate de ea trebuie să fie luate serios în considerare atunci când explicăm modul cum funcționează expresiile. Întrebarea legată de câtă greutate trebuie acordată folosirii este controversată; un punct de vedere este acela că ea epuizează aproape în totalitate înțelesul, în timp ce alte puncte de vedere resping această afirmație. Teoria lui Russell ne cere să gândim semantica expresiilor și folosirile lor cel puțin ca pe niște chestiuni separate.

Pentru aceasta și din alte motive, care privesc mai ales chestiunea filosofică crucială a referirii – cum este ancorat limbajul de realitate? – teoria descripțiilor a lui Russell joacă un rol important în debaterile din filosofia limbajului. Pentru scopurile prezente ea este importantă ca exemplu în care el a aplicat tehnicile analitice în încercarea de a soluționa probleme din teoria cunoașterii și metafizică, după cum vom vedea mai departe.

Percepție și cunoaștere

Una dintre întrebările centrale ale filosofiei este: ce este cunoașterea și cum o obținem? John Locke și urmașii săi din tradiția empiristă au argumentat că fundamentul cunoașterii contingente despre lume constă în experiența senzorială – folosirea celor cinci simțuri, ajutate, atunci când este necesar, de instrumente precum telescoape ș.a.m.d. Russell este de acord cu acest punct. Însă empirismul întâmpină provocări din partea

Unor argumente sceptice care au scopul să arate că pretențiile noastre de cunoaștere ar putea fi adesea – sau poate întotdeauna – nejustificate. Există diferite motive pentru a susține acest lucru. Noi comitem uneori erori în percepție sau raționare, uneori visăm fără să știm că visăm sau uneori delirăm din cauza febrei sau alcoolului. Cum putem fi siguri, ori de câte ori pretendem că știm ceva, că pretenția noastră nu este submisă în vreunul dintre aceste moduri?

În *Problemele filosofiei*, apărută în 1912, Russell a făcut prima încercare sistematică de a aborda aceste probleme. „Există vreo cunoaștere”, întreabă el, „atât de sigură încât niciun om rezonabil nu ar putea-o pune la îndoială?” El răspunde afirmativ, dar certitudinea, după cum se va dovedi, este departe de certitudinea absolută a unei demonstrații.

Pe baza observării directe a experiențelor senzoriale – faptul că, să spunem, masa pare să aibă culori, forme și texturi diferite, în funcție de variațiile la nivelul celui care percepe, fie de cele ale condițiilor în care este percepută – putem vedea că se poate trasa o distincție între aparențele lucrurilor și cum sunt acestea de fapt. Cum putem fi siguri că aparența reprezintă în mod fidel realitatea despre care presupunem că se află în spatele ei? Întrebarea care se poate pune, așa cum sugerează remarcile sceptice despre vise și halucinații, este dacă putem avea încredere că există într-adevăr lucruri reale „în spatele” experiențelor noastre senzoriale.

Pentru a trata aceste chestiuni, Russell introduce termenul „date senzoriale” pentru a desemna lucrurile cunoscute în mod nemijlocit prin senzații: instanțele particulare ale percepției culorilor, sunetelor, gusturilor, mirosurilor și texturilor, fiecare clasă de date corespunzând unuia dintre cele cinci simțuri. Datele senzoriale trebuie distinse de actele prin care ajungem în posesia lor: ele sunt acele ceva-uri de care suntem în mod nemijlocit conștienți în actele de percepere. Pe de altă parte, ele trebuie însă distinse, așa cum arată considerațiile din paragraful anterior, și de lucrurile din lumea din afara noastră, cu care noi presupunem că sunt asociate. Așadar, întrebarea crucială este: care este relația dintre datele senzoriale și obiectele fizice?

Răspunsul lui Russell pentru scepticul care pune la îndoială dreptul nostru de a pretinde că putem cunoaște ceea ce se află dincolo de vălul datelor senzoriale sau chiar de a crede că există obiecte fizice în genere constă în a spune că deși argumentele sceptice sunt în mod strict irefutabile, nu există totuși „nici cel mai slab motiv” să le considerăm adevărate (PP 17). Strategia sa este aceea de a aduna argumente convingătoare în apărarea acestui punct de vedere. În primul rând, putem presupune că experiențele noastre imediate cu date senzoriale au o „certitudine primitivă”. Recunoaștem că atunci când deținem date senzoriale pe care le considerăm în mod firesc asociate, să spunem, cu o masă, nu am spus tot ce era de spus despre masă. Credem, de pildă, că masa continuă să existe atunci când ieșim din cameră. Putem cumpăra masa, o putem acoperi cu o stofă, o putem mișca de colo-colo. Pretindem că mai mulți subiecți care percep trebuie să fie în stare să perceapă *aceeași* masă. Toate acestea sugerează că masa este ceva mai mult și dincolo de datele senzoriale care ne apar nouă. Dacă nu ar exista însă nicio masă în lumea exterioară, ar trebui să formulăm o ipoteză complicată despre existența atâtor mese aparent distincte câți subiecți care percep avem și să explicăm de ce totuși noi vorbim toți ca și cum am percepe același obiect.

Merită însă observat că, din punctul de vedere al scepticului, așa cum arată Russell, nu am avea voie să credem nici măcar că există alți subiecți care percep: până la urmă, dacă nu putem respinge scepticismul referitor la obiecte, cum am putea respinge scepticismul la adresa altor minți?

Russell răspunde acestei dificultăți prin acceptarea unei versiuni a ceea ce este numit argumentul „inferenței la cea mai bună explicație”. Cu siguranță că este mult mai simplu și mai fructuos, argumentează el, să adoptăm ipoteza că, în primul rând, există în fapt obiecte fizice independente de experiența noastră senzorială și, în al doilea rând, că ele cauzează percepțiile noastre și, prin urmare, „corespund” acestora într-un mod pe care ne putem baza. Urmându-l pe Hume, Russell consideră credința în această ipoteză „instinctivă”.

La aceasta, argumentează el, mai putem adăuga un alt gen de cunoaștere, și anume cunoașterea a priori a adevărilor logicii și matematicii

pure (și poate chiar a propozițiilor fundamentale ale eticii). Cunoașterea de acest tip este cu totul independentă de experiență și depinde în întregime de evidența adevărurilor cunoscute, precum „ $1+1=2$ ” și „ $A=A$ ”. Atunci când cunoașterea senzorială și cea a priori sunt unite, ele ne permit să dobândim o cunoaștere generală cu privire la lumea care depășește experiența nemijlocită, deoarece primul gen de cunoaștere ne oferă date empirice, în timp ce al doilea ne permite să tragem concluzii din acestea.

Aceste două genuri de cunoaștere pot fi divizate mai departe fiecare în subgenuri, numite de Russell cunoaștere nemijlocită, respectiv cunoaștere derivată. El propune termenul „cunoaștere directă” [knowledge by acquaintance] pentru cunoașterea nemijlocită a lucrurilor. Obiectele cunoașterii directe sunt și ele de două feluri: *particulari*, adică date senzoriale individuale și – poate – noi înșine, și *universali*. Universalii sunt de mai multe genuri. Ei includ calități sensibile, precum roșeața sau nețezimea, relații spațiale și temporale, precum „la stânga lui” și „înainte de”, dar și anumite abstracții logice.

Cunoașterea derivată a lucrurilor este numită de Russell „cunoaștere prin descriere” [knowledge by description]. Ea este cunoașterea generală cu privire la fapte, dobândită prin combinarea cunoștințelor obținute direct și inferarea din ele. Cunoașterea faptului că Everestul este cel mai înalt munte din lume este un exemplu de cunoaștere descriptivă.

Cunoașterea nemijlocită a lucrurilor este considerată de Russell „cunoaștere intuitivă”, iar adevărurile cunoscute astfel *evidente prin sine*. Este vorba de propozițiile care sunt pur și simplu „luminos de evidente și incapabile de a fi deduse din orice altceva mai evident decât ele”. Spre exemplu, vedem pur și simplu că „ $1 + 1 = 2$ ” este adevărată. Printre exemplele de cunoaștere intuitivă se numără și rapoartele experiențelor nemijlocite; dacă spun pur și simplu de ce date senzoriale sunt conștient, nu mă pot înșela (dacă eliminăm din discuție banalele alunecări ale limbii).

Cunoașterea derivată a adevărurilor constă din orice poate fi inferat din adevărurile evidente prin sine pe baza unor principii de deducție evidente prin sine.

În pofida aparenței de rigoare introdusă de cunoașterea a priori pe care o posedăm, susține Russell, trebuie să acceptăm că obișnuita noastră cunoaștere generală nu este mai bună decât fundamentarea ei prin justificarea de tip „cea mai bună explicație” și decât instinctele care o fac plauzibilă. Așadar, cunoașterea obișnuită revine cel mult la o „opinie mai mult sau mai puțin probabilă”. Însă atunci când observăm că opiniile noastre probabile formează un sistem coerent în care se susțin una pe alta – cu cât sistemul este mai coerent și mai stabil, cu atât probabilitatea opiniilor componente fiind mai mare – vedem că suntem îndreptățiți să le acordăm încredere.

O trăsătură importantă a teoriei lui Russell privește spațiul și, mai ales, distincția dintre spațiul public atotcuprinzător, presupus de știință, și spațiile private conținând datele senzoriale ale subiecților care percep. Spațiul privat este construit din diferitele experiențe vizuale, tactile etc., pe care un subiect care percepe le assemblează într-o matrice care îl are în centru pe sine dar întrucât noi nu cunoaștem direct spațiul public al științei, existența și natura sa sunt în întregime o chestiune care ține de inferență.

Așa arată prima versiune a unei teorii a cunoașterii și percepției, oferită de Russell în *PP*. La prima vedere, ea ne apare, în mod izbitor, ca o lucrare plină de considerații de bun simț, însă este departe de a fi neproblematică. Spre exemplu, Russell vorbește despre o cunoaștere „primitivă” și o caracterizează ca fiind de natură intuitivă, însă nu oferă o prezentare mai detaliată despre ce este această cunoaștere, ci precizează doar că ea nu are nevoie de sprijinul a ceva mai evident prin sine decât ea însăși. Însă această definiție este prea puțin adecvată și devine și mai obscură atunci când adaugă că există două genuri de evidență prin sine, dintre care doar una este primitivă. Are sens această distincție? Ce este până la urmă evident prin sine însuși? Russell nu ia în considerare nici posibilitatea ca două propoziții să se contrazică una pe cealaltă, în pofida faptului că par evidente prin sine atunci când sunt considerate separat.

Dacă s-ar întâmpla aceasta, pe care ar trebui să o alegem, și pe baza căror alte principii ale evidenței de sine?

O altă critică la adresa punctului de vedere al lui Russell este că el face o presupunere importantă, dar discutabilă, cu privire la natura fundamentală a experienței senzoriale și anume că datele senzoriale, ca unități senzoriale minime [sensory minima], precum anumite culori, mirosuri sau sunete, sunt date pur și simplu în experiență, fiind elementele ei cele mai primitive. De fapt, experiența senzorială nu este deloc „simplă” [thin] și nemijlocită în acest mod, ci este mai degrabă o experiență bogată și complexă de case, copaci, oameni, pisici și nori; cu alte cuvinte, ea este „robustă” fenomenologic [thick], iar la datele senzoriale ajungem doar printr-un proces sofisticat de golire a experienței senzoriale obișnuite de tot ce înseamnă ea în mod normal pentru noi. Astfel, nu vedem un dreptunghi și conchidem că este vorba de o masă ci vedem o masă și atunci când ajungem să ne concentrăm asupra formei sale, observăm că ea este un dreptunghi.

Până aici, această critică este neîndoiește corectă, însă există moduri în care i se poate răspunde și care ne permit totuși să caracterizăm aspectul pur senzorial al experienței independent de încărcătura obișnuită de convingeri și teorii pe care el îl poartă cu sine. Întrucât întreaga miză este că încercăm să justificăm posesia acelor convingeri arătând că experiența senzorială ne îndreptățește să le avem, se cere o descriere a experienței perceptuale ca atare, pentru a evalua dacă ea este sau nu adecvată sarcinii care i se atribuie. Scopul lui Russell, atunci când vorbește despre date senzoriale [sense-data], este să facă doar acest lucru. Mai mult, Russell a recunoscut că datele senzoriale nu sunt ceea ce este *dat* în percepție în mod nemijlocit [the immediately perceptually given]; în scrierile din deceniul care a urmat *PP*, el arată în repetate rânduri că specificarea datelor senzoriale are loc ultima în ordinea analizei, nu prima în ordinea experienței.

O altă critică este că Russell asumă că experiența nemijlocită poate fi exprimată în propoziții care, în pofida faptului că descriu doar ceea ce este „dat” în mod subiectiv, pot fi folosite ca bază pentru cunoașterea lumii. Însă cum poate fi fundamentul unei teorii a cunoașterii ceva ce pare

să se aplice doar la experiența privată fără a face nicio referire la ceea ce este dincolo de experiență? În plus, nu ajută să spunem că Russell admite și cunoașterea a priori a principiilor logice, care permit inferențe ce pornesc de la aceste propoziții, căci nu ar exista niciun motiv să facem aceste inferențe dacă, pe deasupra, subiectul nu ar poseda unele convingeri empirice generale care să servească drept premise majore în astfel de inferențe, alături de unele ipoteze empirice pe care inferențele să le testeze sau să le sprijine. Acestea nu sunt însă la dispoziția unui subiect capabil de experiențe [experiencer] înzestrat doar, așa cum îl prezintă Russell, cu date senzoriale și cu adevărurile evidente prin sine însele ale logicii.

Această problemă a evoluat odată cu gândirea lui Russell și, mult mai târziu (în *Human Knowledge*), el a soluționat-o prin acceptarea unei versiuni a unui aspect din filosofia lui Kant, pe care altminteri o respingea, potrivit căruia pentru ca cunoașterea să fie posibilă în genere, trebuie să existe niște lucruri (altele decât adevărurile logicii) care ne sunt cunoscute în mod a priori. Această observație foarte importantă este discutată la locul potrivit, mai jos.

O altă problemă ridicată de critici este aceea că pentru a arăta că există o distincție între aparență și realitate, Russell se bazează pe considerații care par neconvingătoare în felul în care sunt enunțate. Faptul că un obiect arată ca fiind de o anumită culoare sau formă pentru un anumit subiect care percepe și de o altă culoare sau formă pentru un altul, sau de culori și forme diferite în condiții diferite pentru același subiect care percepe – spre exemplu, în funcție de cazul că îl vede la lumina zilei sau la întuneric, dintr-un punct de vedere sau altul – ne arată că problema modului cum apare un obiect în cadrul percepției este o chestiune complicată, dar nu ne spune de la sine că noi percepem altceva decât obiectul respectiv.

Și chiar dacă această critică este corectă cu privire la ceea ce afirmă Russell, se întâmplă să existe alte moduri perfect adecvate de a trasa distincția dintre aparență și realitate, așa cum ne arată contribuțiile mai recente din cadrul filosofiei percepției. Din acest motiv, argumentele lui Russell pot fi privite – așa cum le-a privit și el însuși – drept euristice,

ridică drept argumente care mai degrabă ilustrează o problemă pentru a porni o discuție.

Însă această critică sugerează o alta mai importantă. Potrivit acesteia din urmă, Russell, asemenea tuturor predecesorilor săi începând cu Descartes, dar și a unora dintre urmașii lui, precum H. H. Price și A. J. Ayer, a acceptat de la Descartes o asumție de o importanță crucială. Aceasta susține că punctul de plecare adecvat pentru o cercetare a cunoașterii este experiența individuală. Individul trebuie să pornească de la datele conștiinței sale și să găsească printre ele temeiuri care să susțină concluziile lui asupra – sau, mai general, convingerile lui despre – o lume din afara sa. Una dintre schimbările majore din filosofia secolului al XX-lea a fost respingerea acestei asumții carteziene. Printre dificultățile serioase pe care le ridică această asumție se numără aceea că, dacă o acceptăm, scepticismul devine imposibil și de ignorat și de respins. O altă dificultate este că pe o bază atât de austeră nu suntem pur și simplu îndreptățiți să considerăm presupusul cunoscător solipsist, singurul interiorul minții lui, ca în stare să numească și să reflecteze asupra senzațiilor și experiențelor sale, cu atât mai puțin să formuleze concluzii, pornind de la ele, cu privire la o lume exterioară. Ambele gânduri se împing cu fermitate către concluzia că locul adecvat pentru a începe epistemologia este, într-un anumit fel, domeniul public.

Lumea exterioară și alte minți

Russell însuși nu a fost mulțumit cu modul cum a prezentat subiectele din *PP*, care, la urma urmei, fusese proiectată ca o carte de popularizare, fără a oferi o expunere riguroasă a acestor teze. În următoarele patru decenii, el s-a reîntors de mai multe ori la problema cunoașterii și percepției. În anii scurși între publicarea *PP* și izbucnirea Primului Război Mondial, Russell s-a consacrat în mod serios acestor probleme și a schițat marea manuscris al lucrării *Human Knowledge*, din care a publicat o parte, abandonând o parte, și a scris o importantă serie de prelegeri, apărută în 1914 sub titlul *Our Knowledge of the External World*. În această lucrare, el elaborează aspecte ale teoriei din *PP* cu rezultate importante.

O diferență dintre teoriile expuse în *PP* și, respectiv, în *OKEW*, este aceea că Russell a ajuns să considere că baza cunoașterii unui subiect care are experiențe – datele senzoriale accesibile doar lui și cunoașterea sa intuitivă a legilor logicii – este un punct de plecare prea fragil. Fără a respinge asumția carteziană menționată anterior, ci mai degrabă mai sensibil acum la dificultățile pe care le ridică aceasta, el a încercat să înlăture o parte dintre acestea. El acordă, așadar, o greutate mai mare faptului că subiectul posedă cunoștințe bazate pe memorie [facts of memory] și a unei înțelegeri [grasp] a relațiilor spațiale și temporale care au loc între elementele unei experiențe prezente. Subiectului i se acordă de asemenea capacitatea de a compara date, spre exemplu, în privința diferențelor de culoare și formă. Convingerile simțului comun și credința în existența altor minți sunt încă excluse.

Pe această bază consolidată, alcătuită din ceea ce Russell numește acum „date robuste”, el formulează întrebarea: „poate fi inferată existența a orice altceva decât propriile noastre date robuste?” El abordează această întrebare arătând mai întâi cum putem construi, ca ipoteză, o noțiune de spațiu în care pot fi plasate faptele experienței – atât cele ale subiectului, cât și cele pe care el le învață pe baza mărturiei altora. În continuare, pentru a vedea dacă avem temeiuri să credem că acest spațiu este real, Russell oferă un argument pentru credința în existența altor minți, deoarece dacă cineva este cu adevărat îndreptățit să creadă acest lucru, atunci el se poate baza pe mărturia altora, care, împreună cu propria sa experiență, va oferi un sprijin puternic opiniei că există o lume spațială, adică o lume reală.

Această strategie este ingenioasă. În articolul intitulat „The Relation of Sense-Data to Physics” („Relația dintre date senzoriale și fizică”), scris la începutul anului 1914, Russell îi adaugă un mod la fel de ingenios de a gândi relația dintre experiența senzorială și lucruri. Dacă în *PP* el susținuse că noi inferăm existența obiectelor fizice din datele noastre senzoriale, acum el le descrie pe acestea ca funcții de date senzoriale, sau, așa cum le numește el uneori, „construcții de date senzoriale”. Acest mod de gândire folosește tehnicile logicii prin care se poate arăta că un lucru este analizabil în lucruri de alt gen. Russell numește „maxima supremă a filosofării în manieră științifică” principiul potrivit căruia „oriunde este posibil, construcțiile logice trebuie să înlocuiască entitățile inferate”. În

conformitate cu acest principiu, în urma analizei, obiectele fizice trebuie să se dovedească construcții din date senzoriale, însă nu doar din date senzoriale actuale sau ocurente, ci și din „sensibilia”, termen desemnând „aparențele” sau, în cuvintele lui Russell, „modul cum apar lucrurile”, indiferent dacă acestea constituie sau nu date senzoriale care aparțin experienței unui subiect care percepe. În intenția lui Russell, aceasta trebuia să explice ce înseamnă ca un obiect să existe atunci când nu e perceput.

Potrivit lui Russell un aspect important al acestui punct de vedere este că datele senzoriale și sensibilia nu sunt entități mentale private, ci parte a tematicii fizicii. Ele sunt într-adevăr „constituenții ultimi ai lumii fizice”, deoarece de ele depinde în ultimă instanță verificarea fizicii și a gândirii simțului comun. Acest lucru este important deoarece noi credem în mod obișnuit că datele senzoriale sunt funcții de obiecte fizice, cu alte cuvinte că ele există și au anumite caracteristici deoarece obiectele fizice le cauzează; verificarea însă este posibilă doar dacă lucrurile stau invers, dacă obiectele fizice sunt funcții de date senzoriale. Această teorie „construiește” obiectele fizice din sensibilia; existența acestora din urmă verifică, prin urmare, existența primelor.

În loc să dezvolte în continuare această teorie remarcabilă, Russell a abandonat-o; în lucrări ulterioare, mai cu seamă în *Analysis of Matter* (AMt), din 1927, și în *Human Knowledge* (HK), scrisă în 1948, el s-a întors la poziția care trata obiectele fizice și spațiul pe care îl ocupă acestea ca inferate din experiența senzorială. Mai multe considerații l-au determinat să facă acest lucru. Una dintre ele a fost faptul că el a acceptat punctul de vedere standard oferit de științe și de fiziologia umană, potrivit căruia percepția este cauzată de acțiunea mediului fizic asupra organelor noastre de simț. „Oricine acceptă teoria causală a percepției”, scria el, „este constrâns să conchidă că percepțiile [percepts] sunt în capetele noastre, deoarece ele apar la capătul unui lanț causal de evenimente fizice, care duce, spațial, de la obiect la creierul subiectului care percepe” (AMt 32). În *Analysis of Mind* (AMd), el a renunțat, de asemenea, să mai vorbească despre „date senzoriale” și a încetat să mai distingă între actul de a simți și ceea ce este simțit. Temeiul acestor decizii are legătură cu teoria sa despre minte, pe care o vom schița într-un alt capitol.

Un alt motiv important care l-a determinat pe Russell să abandoneze teoria a fost pur și simplu complexitatea și, așa cum a ajuns el să o considere, implauzibilitatea concepțiilor pe care a încercat să le formuleze despre spațiile private și publice, relațiile dintre ele și modul cum trebuiau acestea ocupate de sensibilia. El face o scurtă remarcă despre acest mănunchi de probleme în *MPD*. El relatează că principalul său motiv pentru abandonarea „încercării de a construi „materia” doar din date ale experienței” este acela că „acesta este un program imposibil... iar obiectele fizice nu pot fi interpretate ca structuri compuse din elemente ale experiențelor reale” (*MPD* 79). Acum, această ultimă remarcă nu este în mod strict consistentă cu punctul de vedere formulat de Russell în textele primare, potrivit căruia sensibilia nu trebuie să fie realmente simțite; *MPD* oferă însă teoriei o prezentare mult mai fenomenalistă decât o face formularea originală. Însă această prezentare atinge o problemă serioasă a teoriei: ea constă în aceea că pare pur și simplu incoerent să vorbești despre un „dat senzorial care nu a fost simțit” [unsensed sense-datum], care nici măcar nu presupune – așa cum pare să ceară *per contra* numele lui – o legătură esențială cu percepția.

Abandonarea proiectului încorporat în manuscrisul lucrării *Human Knowledge* și în *OKEW* a constituit, neîndoielnic, o lovitură pentru Russell, deoarece după ce a terminat *PM* și și-a îndreptat atenția către problemele cunoașterii și percepției, el a considerat sarcina de a rezolva problemele referitoare la relația dintre acestea și fizică drept a doua cea mai importantă contribuție a sa la filosofie. Era o ambiție pe care Russell o nutrise încă de la sfârșitul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea.

Există și alte probleme importante ale epistemologiei cărora Russell le-a acordat atenție doar în trecere în aceste lucrări. Ele privesc genul de raționament presupus în mod tradițional drept fundament al științei, și anume inferența nondemonstrativă. Au trecut ceva ani înainte ca Russell să revină asupra acestor probleme: locul cel mai important în care sunt ele tratate este *HK*, lucrare scrisă după Al Doilea Război Mondial. Între timp, el și-a îndreptat atenția către anumite probleme legate de metodă și de metafizică, care, în timpul elaborării lucrărilor sale despre percepție, au ajuns să i se pară importante. Aceste chestiuni constituie tema următorului capitol.

Capitolul 3

Filosofie, minte și știință

Metodă și metafizică

Russell a dat numele de „atomism logic” concepțiilor pe care le-a dezvoltat începând cu *OKEW*. Atomismul logic este în principal o metodă, iar Russell a sperat că ea va putea rezolva problemele referitoare la natura percepției și la relația ei cu fizica. Este important de observat că munca lui Russell în filosofie în cele patru decenii care au urmat lucrării *Principia Mathematica* este consacrată în principal chestiunii specifice privitoare la relația percepției cu fizica, fiind, în acest fel, o încercare de a oferi o bază empirică (nuanțată) științei, considerată drept teoria despre lume cu cele mai mari șanse de a fi adevărată sau cel puțin de a fi pe calea adevărului. Atomismul logic i-a oferit lui Russell și o metafizică – o explicație a naturii realității – care se dovedește a nu fi, cel puțin într-un mod direct, fizica actuală a materiei, ci o reprezentare a structurii ei logice. Prezentarea pe care o face Russell concepțiilor sale metafizice ia aproape invariabil forma unei schițe care se regăsește în concluziile diferitelor sale discuții despre analiza logică, în timp ce atenția sa este îndreptată mai ales către descrierea strategiei analitice.

Filosofia atomismului logic

Russell prezintă atomismul logic în mai multe locuri, cele mai importante fiind capitolul din *OKEW* intitulat „Logic as the essence of philosophy” („Logica ca esență a filosofiei”) și seria de prelegeri ținute în 1918 sub sigla „Philosophy of Logical Atomism” („Filosofia atomismului logic”, republicat în Marsh, *Logic and Knowledge*). Există un sumar al metodelor și scopurilor atomismului logic în eseul „Logical Atomism” („Atomismul logic”), (1924), republicat și el în Marsh.

Una dintre cheile a metodei atomismului logic stă în afirmația lui Russell potrivit căreia „logica este esența filosofiei”, unde „logică” înseamnă logica matematică. Importanța sa constă în aceea că ea oferă mijloacele pentru realizarea unor analize de structură, pătrunzătoare și revelatoare din punct de vedere filosofic; este vorba, în speță, despre structurile corelate ale propozițiilor și faptelor.

S-a văzut deja cum analiza propozițiilor arată că este greșit să le tratăm toate propozițiile ca și cum ar avea o formă subiect-predicat și că, în acest caz și în altele înrudite, gramatica de suprafață ne induce în eroare, ca, de pildă, atunci când considerăm descripțiile și numele obișnuite ca fiind expresii denotative. În mod analog, există o analiză care revelează structura lumii despre care vorbim atunci când asertăm aceste propoziții, ca și a propozițiilor însele.

În „Logic as the essence of philosophy” Russell schițează aceste două structuri înrudite [related], începând cu prima. Lumea, spune el, constă din numeroase lucruri, cu numeroase însușiri și relații. Un inventar al lumii ar presupune nu doar o listă de lucruri, ci una de lucruri cu aceste însușiri și relații – cu alte cuvinte, el ar fi un inventar de fapte. Lucrurile, însușirile și relațiile sunt constituenții faptelor, iar faptele pot, la rândul lor, să fie descompuse în acestea. Faptele sunt exprimate prin ceea ce Russell numește „propoziții”, definite ca „forme ale cuvintelor [forms of words] asertate ca adevărate sau false”. Propozițiile care exprimă fapte de bază – adică acele care afirmă pur și simplu că un lucru are o anumită calitate sau stă într-o anumită relație cu un alt lucru – sunt numite de el „propoziții atomare”. Atunci când acestea sunt combinate cu ajutorul particulelor logice, precum „și”, „sau” și „dacă – atunci”, rezultă propoziții complexe sau „moleculare”. Asemenea propoziții sunt deosebit de importante întrucât posibilitatea oricărei inferențe depinde de ele.

În fine, există „propozițiile generale”, precum „toți oamenii sunt muritori” (și negațiile lor, formate cu ajutorul cuvântului „unii”, așa cum se întâmplă în „unii oameni nu sunt muritori”). Faptele pe care le exprimă ele depind într-o anumită măsură de cunoașterea a priori. Această observație crucială apare ca rezultat al reflecției asupra analizei propozițiilor și faptelor. Teoretic, dacă am cunoaște toate faptele atomare, dar și că

acestea sunt *toate* faptele atomane, am putea infera din ele toate celelalte adevăruri. Dar propozițiile generale nu pot fi cunoscute inferând doar din fapte atomare. Să considerăm propoziția „toți oamenii sunt muritori”: dacă am cunoaște fiecare individ uman și faptul că el este muritor, nu am putea încă infera că toți oamenii sunt muritori până când nu am cunoaște că aceștia sunt toți oamenii care există; iar aceasta este o propoziție generală. Russell și-a dat toată osteneala să accentueze importanța acestei observații. Întrucât adevărurile generale nu pot fi inferate doar din adevăruri particulare și întrucât toată evidența empirică este alcătuită din adevăruri particulare, rezultă că trebuie să existe o cunoaștere generală a priori, pentru ca să existe în genere cunoaștere. Russell a considerat că această observație respinge concepțiile empiriștilor mai vechi, pentru care întreaga cunoaștere se sprijină doar pe experiența simțurilor.

Se pune imediat întrebarea unde se găsește o astfel de cunoaștere generală. Răspunsul lui Russell rămâne cel din *PP*: o astfel de cunoaștere se găsește în logică, care ne oferă propoziții evidente prin sine însele complet generale. Să considerăm propoziția „toți oamenii sunt muritori, Socrate este om, deci Socrate este muritor”. Ea conține termeni empirici („Socrate”, „om”, „muritor”) și, prin urmare, nu este o propoziție a logicii pure. Însă propoziția logicii pure care reprezintă forma acesteia, „dacă ceva are o anumită proprietate și orice are această proprietate are și o altă proprietate, atunci acel lucru are și această altă proprietate” (și mai clar: „toți *F* sunt *G*, *x* este *F*, deci *x* este *G*”) este atât complet generală, cât și evidentă prin sine. Acest fel de propoziții sunt cele care ne conduc dincolo de limitele particularității empirice.

În „Philosophy of Logical Atomism”, detaliile acestui program analitic sunt formulate mai detaliat. Termenul „logic” din titlu semnalează că atomii la care se ajunge sunt „reziduurile ultime ale analizei”, unde prin „analiză” se înțelege analiza logică, nu cea fizică (*PLA* 178). Ei sunt particulari cum sunt „micile pete de culoare sau sunetele, instantaneele lucrurilor [momentary things] – și... predicatele sau relațiile”. Scopul este să treci de la opinii obișnuite despre lume la o înțelegere corectă a modului cum experiența garantează știința, adică trecerea de la „cele lucruri evidente, vagi și ambigue, de care ne simțim siguri, la ceva precis, clar și definit, despre care ne dăm seama, prin reflecție și analiză, că este

implicat în lucrul vag de la care pornim și este, așa-zicând, adevăratul adevăr, pentru care acel lucru vag este un fel de umbră" (ibid.). Metoda constă în analiza simbolurilor complexe – propozițiile – în termenii simbolurilor simple din care sunt ele alcătuite; rezultatul unei astfel de analize este „cunoașterea directă [direct acquaintance] a obiectelor care sunt semnificațiile [meanings] simbolurilor simple”, unde „semnificație” înseamnă „denotat” [denotation] (PLA 194). Într-un „limbaj perfect din punct de vedere logic”, așa cum intenționează să ofere *Principia Mathematica*, componentii unei propoziții – simbolurile simple – corespund unu-la-unu componentilor faptului, excepție făcând expresiile logice „sau”, „și” și altele asemenea. Fiecare obiect simplu este denotat de către simbolul lui simplu distinct. Un astfel de limbaj, spune Russell, arată „la o simplă privire structura logică a faptelor asertate sau negat” (PLA 198).

Pe această bază, Russell oferă un „excurs în metafizică”. Atomismul logic este concepția potrivit căreia în teorie, dacă nu în practică, analiza ne conduce la constituenții absolut simpli [ultimate simples] ai lumii. Constituenții simpli sunt definiți ca orice nu este complex – adică drept ceea ce nu mai poate fi analizat – fiecare dintre aceștia fiind un lucru independent și autosubzistent. Mai mult, ei au o viață foarte scurtă, astfel încât complexii construiți din ei sunt „ficțiuni logice”, alcătuite pentru a servi scopurile noastre epistemice și practice.

Există infinit de multe genuri de constituenți simpli. Există diferite ordine de particulari, însușiri și relații, însă trăsătura lor comună este că ei au o realitate neîmpărțită de orice altceva. Singurele alte obiecte din lume sunt faptele, care sunt ceea ce este afirmat sau negat prin propoziții. Faptele nu au aceeași realitate ca și constituenții lor, iar cunoașterea lor este cu totul diferită de cunoașterea constituenților simpli; prima este cunoaștere prin descriere [knowledge by description], ultima – cunoaștere directă [knowledge by acquaintance].

Metoda de analiză a lui Russell implică briciul lui Ockham, adică principiul potrivit căruia ar trebui să lucrăm cu cea mai economică teorie posibilă referitoare la ceea ce există. El poate fi prezentat ca punând o întrebare insistentă: „care este cel mai mic număr de lucruri simple,

redefinite dintru început și cel mai mic număr de premise nedemonstrate din care poți defini lucrurile pe care trebuie să le definești și demonstra lucrurile pe care trebuie să le demonstrezi?" (PLA 271). Atunci când este aplicat briciul lui Ockham, prezentarea care trebuie oferită unui obiect fizic obișnuit, precum un birou, arată după cum urmează. Noi gândim biroul ca un obiect persistent în timp, care există și atunci când nu e perceput. Așa cum ar putea observa un sceptic, această convingere se bazează pe perceperele intermitente ale biroului, care, prin ele însele, nu ne spun nimic despre întrebarea dacă biroul continuă să existe între aceste percepții. Și, totuși, noi susținem că toate aceste aparențe diferite ale biroului sunt aparențe ale *aceluiași* birou. Ce ne face să afirmăm aceasta? Răspunsul lui Russell este că seria aparențelor este identificată pur și simplu de noi, prin definiție, cu un singur obiect, persistent în timp. „În acest fel, biroul este redus la statutul de ficțiune logică, întrucât o serie este o ficțiune logică. În acest fel, toate obiectele vieții de zi cu zi sunt expulzate din lumea celor ce există, iar în locul lor, drept ceea ce există, vei găsi un număr de particulari efemeri [passing particulars], de genul celor de care luăm în mod nemijlocit cunoștință prin simțuri”, și anume, date senzoriale (PLA 273). Prin urmare, lucrurile pe care le numim „lucruri reale” „sunt sisteme, serii de clase de particulari, iar particularii sunt adevăratele lucruri, fiind date senzoriale atunci când se întâmplă să-ți fie date” (PLA 274).

Aceste idei i-au sugerat lui Russell o analiză a fizicii – atomii fizici fiind considerați și ei ficțiuni logice – și au început să îl încline către o concepție despre minte numită „monism neutru”. El nu a elaborat niciuna dintre aceste concepții la această dată, însă, mai târziu, pe baza unor schimbări importante în perspectiva sa, el le-a acordat o atenție expresă. Rezultatele s-au concretizat în apariția a două lucrări *Analysis of Matter* (1927) și, respectiv, *Analysis of mind* (1921). Am să amân discutarea lor mai detaliată.

Unele probleme ale atomismului logic

Este greu să consideri atomismul logic satisfăcător. În primul rând, prezentarea pe care i-o face Russell este schematică, deși este menită să

rezolve mai multe probleme dintr-o dată. Atomismul logic este o teorie empiristă a semnificației, ceea ce înseamnă că ea trebuie să ofere teorii componente ale cunoașterii, percepției și minții, având în centrul lor o descriere empiristă a modului cum funcționează cuvintele și a modului cum sunt ele învățate și înțelese. Această ultimă sarcină este complicată, la Russell, de concepția sa potrivit căreia formele superficiale ale limbajului obișnuit induc în eroare ceea ce face ca, dacă nu sunt corect analizate, ele să conducă spre o filosofie greșită:

„Eu cred că importanța gramaticii filosofice este mult mai mare decât se crede îndeobște. Eu cred că practic întreaga metafizică tradițională este plină de erori generate de gramatica deficitară și că aproape toate problemele tradiționale ale metafizicii împreună cu rezultatele ei tradiționale – cu presupusele ei rezultate – sunt consecința faptului că nu s-au făcut genul de distincții realizate în ceea ce am putea numi gramatică filosofică.” (PLA 269)

Analiza decurge, așadar, asumând că există o structură subiacentă a limbajului, diferită într-un sens important de structura lui de suprafață și că doar aceea corespunde structurii lumii dezvăluită prin analiza ei. O problemă importantă pe care o ridică această idee este dacă logica din *Principia Mathematica* este unicul mod corect de a reprezenta forma logică subiacentă a limbajului natural.

Teoria lui Russell combină o doctrină pur logică despre structură cu un empirism al datelor senzoriale, făcând din datele senzoriale constituenții simpli ai structurii lumii. El are însă nevoie să includă printre constituenții simpli nu doar lucrurile, ci și calitățile și relațiile lor – adică universalii – iar aceasta introduce imediat o altă dificultate, căci nu este limpede că universalii sunt simpli în modul în care se presupune că sunt particularii. Semnalmentele simplității sunt inanalizabilitatea și independența. Au universalii aceste semnalmente chiar în cel mai bun exemplu al lui Russell, cel al petelor de culoare care au o anumită formă? Nu; căci petele de culoare nu sunt independente unele de altele, iar expresiile care le denotă pot introduce incompatibilități între propoziții.

Russell a crezut că acest gen de probleme ar putea fi depășite printr-o analiză completă a discursului factual obișnuit. El nu a fost însă în stare să ducă la bun sfârșit o astfel de analiză și a trebuit să o considere un desiderat pe care viitoarea filosofie științifică trebuia să îl producă sau să îl depășească, dacă ar fi găsit o cale. Aceasta l-a determinat să facă unele concesii interesante:

„Atunci când vorbesc despre constituenți simpli, ar trebui să ofer lămurirea că vorbesc despre ceva ce nu este simțit ca atare, ci este cunoscut doar în mod inferențial, ca limită a analizei. Este foarte posibil ca cineva cu o mai mare iscusință logică să poată evita nevoia de a-i asuma. Un limbaj logic nu va conduce la eroare dacă simbolurile lui simple (acelea care nu au părți care sunt ele însele simboluri și nici vreo structură relevantă) stau toate pentru obiecte de un anumit tip, chiar dacă aceste obiecte nu sunt simple. Singurul neajuns al unui astfel de limbaj este că el ar fi incapabil să trateze despre ceva mai simplu decât obiectele pe care le reprezintă prin simboluri simple. Mărturisesc însă că mie îmi este evident (așa cum i-a fost și lui Leibniz) că ceea ce este complex trebuie să fie compus din constituenți simpli, deși numărul constituenților poate fi infinit.” (*Logic and Knowledge*, 337)

În acest pasaj, Russell recunoaște de fapt problema referitoare la modul cum se atașează empirismul atomismului său – dacă datele senzoriale sunt constituenți simpli și, totuși, constituenții simpli sunt inferați și nu simțiți, atunci teoria este incoerentă – și rupe legătura, asupra căreia insistă în alte locuri, dintre simboluri simple și entități simple, întrucât aici susține că simbolurile simple pot sta pentru entități complexe. Mai mult, dacă constituenții simpli sunt în număr infinit, perspectivele chiar pentru un limbaj logic *perfect* sunt deosebit de palide, deoarece el ar trebui să conțină o infinitate de nume, iar analiza însăși, ca procedură potențial infinită, nu ar fi niciodată pe deplin aplicabilă.

Unii comentatori sugerează că atomismul logic are o soartă mai bună dacă este separat de empirism și prezentat ca teorie pur formală, așa cum l-a prezentat Wittgenstein în *Tractatus Logico-Philosophicus*. Considerat astfel, esența lui este că expresiile (altele decât cele ale logicii, precum „și”) sunt de două feluri, cele care denotă lucruri (simple)

existente și cele care sunt analizabile în expresii de primul tip. Atunci când lăsăm deoparte empirismul, potrivit căruia lucrurile simple sunt date senzoriale și, prin urmare, accesibile experienței directe, lăsăm deoparte prin aceasta orice explicație a modului cum oamenii pot învăța și înțelege limbajul, iar acesta este un neajuns serios; cu siguranță că Russell a apreciat că o astfel de teorie ar trebui să fie disponibilă, iar aceasta semnalează una dintre diferențele cele mai importante dintre versiunea lui de atomism și cea a lui Wittgenstein. Dar, întrucât, așa cum am observat, încercarea de a „altoi” empirismul pe atomism produce astfel de dificultăți, ar trebui, poate, să fie acceptat acest neajuns, deși ar fi pe deplin firesc să argumentezi că incompatibilitatea atomismului cu aceste considerații (văzute ca niște constrângeri asupra oricărei teorii adecvate despre limbaj) ar putea fi luată mai degrabă ca un motiv pentru a abandona atomismul însuși.

Însă încercarea de a detașa empirismul de atomism produce, printre altele, dificultăți pentru teoria lui Russell despre nume. Potrivit acestei teorii, numele proprii din punct de vedere logic sunt foarte asemănătoare pronumelor demonstrative „acesta” și „acela”; ele sunt goale de conținut descriptiv, iar semnificațiile lor sunt particularii pe care îi denotă. Aceste semnificații pot fi, așadar, învățate doar în episoadele de experiență directă a particularilor pe care ele îi denotă; ori detașarea considerațiilor empirice înseamnă că această parte a teoriei nu mai este disponibilă. Acesta creează o problemă, în condițiile în care una dintre principalele aplicații ale acestei teorii rezidă în analiza expresiilor limbajului obișnuit care par să denote lucruri care există în timp – birouri și altele asemenea. Forma pură a teoriei cere ca pentru fiecare nume propriu din punct de vedere logic să existe ceva denotat de el. În teoria empiristă astfel de denotații sunt datele senzoriale instantanee și, prin urmare, în plus față de faptul că știm ce denotă numele, știm și că ele împărtășesc un aspect al denotațiilor lor și anume sunt și ele temporare¹⁸. În teoria pură nu este însă limpede cum trebuie caracterizate numele, întrucât nu știm ce sunt existenții ultimi, necunoscuți și pur formali.

¹⁸ Reamintim cititorului că „numele proprii din punct de vedere logic” sunt, în concepția lui Russell, asemănătoare pronumelor demonstrative „acesta” și „acela” (n.tr.).

Dacă ne vom refuza o teorie cu privire la această temă înseamnă, în plus, că nu avem nicio explicație cu privire la modul cum funcționează relația de numire; spre exemplu, nu există nicio ocazie de a nume, așa cum se întâmplă atunci când în teoria empiristă cineva denumeste un anumit dat senzorial „acela” sau într-un mod la fel de corespunzător. Aceasta înseamnă, de asemenea, că nu avem nimic de spus la întrebarea de ce *acest* nume numește *acel* particular sau dacă el ar fi putut numi un altul; aceasta ar putea părea, desigur, o problemă minoră, odată ce ne-am permis să credem că există nume fără persoane care numesc, care învață limbajul, sau fără subiecți care percep.

Acest mănunchi de considerații sugerează că beneficiul pe care l-am avea detașând atomismul de empirism este drastic limitat. Este adevărat că aceste obiecții nu sunt prin ele însele fatale pentru acele aspecte ale atomismului logic care oferă o teorie a semnificației; există alte moduri de a le dezvolta, împreună cu legăturile lor cu înțelegerea limbajului. Dar o evaluare deplină ar trebui în orice caz să țină seama de motivele lui Russell de a modifica unele și de a abandona alte trăsături mai degrabă centrale ale atomismului logic în gândurile sale ulterioare despre minte și materie. Acum mă voi întoarce la o schiță a acestor observații.

Minte și materie

În timp ce își elabora concepțiile atomist-logice, în 1918, Russell a susținut că a fost tentat, dar nu pe deplin convins, de „monismul neutru” susținut William James, o teorie propusă cu scopul de a rezolva problemele tradiționale referitoare la diferențele și conexiunile dintre minte și materie. Formulată sumar, teoria lui James afirmă că lumea nu constă nici dintr-o substanță mentală, cum susțin idealiștii, nici dintr-o substanță materială, cum susțin materialiștii, ci dintr-o „materie neutră”, din care sunt formate atât aparențele materiei, cât și cele ale minții. Potrivit istorisirii lui Russell însuși, el a fost convertit la această teorie la scurt timp după ce a încheiat prelegerile despre atomismul logic. El scrisese despre concepțiile lui James în 1914 și le respinsese; în prelegerile din 1918, el a devenit mai favorabil acestora, dar încă nu se decisese; abia într-un articol intitulat „Despre propoziții” (1919) el a îmbrățișat teoria

și a folosit-o ca bază, în 1921, pentru cartea sa intitulată *Analysis of Mind* (*AMd*). Russell a rafinat puțin teoria după această dată, dar pentru această schiță mă voi baza doar pe *AMd*.

Filosofia populară asumă că mintea și materia sunt foarte diferite și că diferența dintre ele constă în faptul că mințile sunt conștiente în timp ce lucrurile materiale, precum pietrele, nu sunt. De aceea, întrebarea pe care o pune Russell este: este conștiința esența mentalului? Pentru a-i răspunde, este nevoie mai întâi să ai cât de cât o idee despre natura conștiinței. Reflecția asupra exemplelor standard de fenomene mentale – percepția, amintirea, gândirea, opinarea – sugerează că trăsătura principală a conștiinței este aceea că *a fi conștient* în oricare dintre aceste moduri înseamnă *a fi conștient de ceva*. Filosofii dau numele de „intenționalitate” acestei caracteristici, care ar putea la fel de bine să fie numită „însușirea de a fi despre ceva” [„aboutness”] sau „însușirea de a fi direcționată către ceva” [„directedness”]. Astfel, noțiunea de conștiință este în mod esențial o noțiune relațională; un *act* al minții – actul perceperii, opinării, sau altele asemenea – este corelat cu un *obiect* – obiectul perceput, propoziția opinată. Într-adevăr, în anumite versiuni ale teoriei, precum cea a lui Meinong, sunt în joc trei elemente: actul, conținutul și obiectul. Spre exemplu: să presupunem că cineva se gândește la Catedrala Sf. Paul din Londra. Avem aici actul lui de a se gândi; caracterul care face ca gândul său să fie despre Catedrala Sf. Paul și nu despre altă catedrală este conținutul; avem apoi obiectul, Catedrala Sf. Paul însăși.

Russell respinge acest punct de vedere. În primul rând, spune el, nu există nimic de felul „actului”. Ocurența conținutului unui gând este ocurența gândului și nu există nici fapte empirice, nici nevoi teoretice care să justifice adăugarea unui „act”. Răspunsul lui Russell la întrebarea de ce ar putea gândi cineva altfel este că noi spunem „Eu cred cutare și cutare”, ceea ce sugerează că gândirea este un act realizat de un subiect. El respinge acest lucru, pe motive foarte asemănătoare cu cele avansate de Hume, care susținea că noțiunea de eu este o ficțiune și că experiența ne îndrituiește să spunem doar că există mănunchiuri [bundles] de gânduri, pe care, pentru conveniență, le împărțim în „eu” și „tu”.

În al doilea rând, Russell critică relația dintre conținut și obiect. Meinong și alții consideraseră că relația este una de referire directă dar, din punctul de vedere al lui Russell, ea este mult mai complicată și derivată, constând, în mare, în opinii despre o varietate de conexiuni mai mult sau mai puțin indirecte între conținuturi, între conținuturi și obiecte și între obiecte. La aceasta mai trebuie adăugat faptul că atunci când ne imaginăm ceva sau avem experiențe neobișnuite, precum halucinațiile, putem avea gânduri fără obiecte și din acesta se vede că relația conținut-obiect implică numeroase dificultăți, nu în ultimul rând, spune Russell, prin aceea că dă naștere disputei dintre idealști, care văd conținutul mai important decât obiectele, și realiști, pentru care obiectele sunt mult mai importante decât conținutul. (Deși Russell folosește aceste etichete cu semnificația lor obișnuită, această folosire poate induce în eroare: ar trebui, pentru acuratețe, să înlocuim aici eticheta „idealști” cu cea de „antirealiști”; aceasta pentru că, în timp ce, la bază, realismul și antirealismul sunt teze diferite despre relația conținuturilor cu obiectele, și sunt deci teze *epistemologice*, idealismul este o teză *metafizică* despre natura lumii, care susține că lumea este în ultimă instanță de natură mentală. Această observație este adesea uitată în disputele filosofice, astfel că Russell se află într-o companie bună în acest caz.) Toate aceste dificultăți pot fi evitate, pretinde Russell, dacă adoptăm o versiune a teoriei „monismului neutru”, propusă de William James.

Monismul neutru

James argumentează că un singur gen de material brut din punct de vedere metafizic este dispus, prin interrelații, în structuri diferite, dintre care, pe unele le numim „mentale”, iar pe altele, „fizice”. James susținea că a ajuns la punctul său de vedere ca urmare a insatisfacției față de teoriile despre conștiință, ajunse azi un moștenitor palid al discursului demodat despre „suflete”. El este de acord că există gânduri, dar neagă că acestea sunt entități. Ele sunt, în schimb, funcții: nu există „vreo materie originară sau vreun gen de ființă, în contrast cu cea din care sunt făcute obiectele materiale, din care să fie făcute gândurile noastre; dar există o funcție pe care o realizează gândurile în experiență și pentru realiza-

rea acestei funcții este invocat acest tip de ființă. Această funcție este *cunoașterea*." (James, *Essays on Radical Empiricism*, 3-4).

În concepția lui James, genul unic de „materie primară”, cum o numea el, este „experiența pură”. Cunoașterea este o relație în care pot intra diferite porții de materie primară; relația însăși este la fel de mult o parte a experienței pure, ca și relatele ei.

Russell nu putea accepta această concepție chiar în întregul ei. El a crezut că folosirea de către James a expresiei „experiență pură” indica o influență persistentă a idealismului și a respins-o; el a preferat termenul folosit de alții, „materie neutră”, mișcare nomenclatorie importantă, întrucât orice ar fi materia primară, ea trebuie să fie în stare – atunci când este aranjată în moduri diferite – să dea naștere la ceea ce nu ar putea fi numit în mod adecvat „experiență”, de exemplu, la stele și pietre. Dar chiar cu această concepție modificată, Russell a fost de acord doar parțial. Este corect să respingi ideea de conștiință ca entitate, spunea el, și este parțial, dar nu pe deplin corect, să consideri atât mintea cât și materia ca fiind compuse din materie neutră, care, considerată izolat, nu este nici una, nici alta; mai ales în privința senzațiilor – un punct important pentru Russell, care avea drept obiectiv suprem mariajul dintre fizică și percepție. El insistă însă că anumite lucruri aparțin doar lumii mentale (imagini și sentimente) și altele doar lumii fizice (orice nu poate fi caracterizat drept experiență). Ceea ce le distinge este un gen de cauzalitate care le guvernează; există două genuri diferite ale legii cauzale, unul – aplicabil doar fenomenelor psihologice, celălalt – doar fenomenelor fizice. Legea asocierii propusă de Hume ilustrează primul gen, legea gravitației, pe cel de-al doilea. Senzația se supune ambelor tipuri și este, prin urmare, cu adevărat neutră.

Adoptarea acestei versiuni de monism neutru l-a obligat pe Russell să abandoneze unele dintre concepțiile sale anterioare. O schimbare importantă a fost aceea că a renunțat la noțiunea de „date senzoriale”. A făcut acest lucru deoarece datele senzoriale sunt obiecte ale actelor mentale, a căror existență el o respingea acum; prin urmare, întrucât nu poate fi vorba de o relație între acte inexistente și presupusele obiecte ale acestor acte, nici asemenea obiecte nu pot exista. Și întrucât nu există

alicio distincție între senzație și dat senzorial, adică, întrucât acum înțelegem că senzația pe care o avem atunci când vedem, de exemplu, o pată de culoare, *este pur și simplu* însăși pata de culoare – avem nevoie aici doar de un termen, pentru care Russell adoptă numele de „percept”.

Înainte de a accepta monismul neutru, Russell obiectase împotriva lui din mai multe motive, unul fiind acela că nu putea da seama de natura opiniei. Și, așa cum am observat, chiar atunci când a adoptat teoria, el a făcut acest lucru într-o manieră nuanțată; mintea și materia se suprapun pe un teren comun, însă fiecare dintre ele au aspecte ireductibile. Ceea ce l-a convins în ultimă instanță a fost faptul că psihologia și fizica ajunseseră foarte aproape: noua fizică, atât cea atomică, cât și cea relativistă a spațiu-timpului, dematerializaseră de fapt materia, iar psihologia, mai ales în forma behaviorismului, materializase de fapt mintea. Din punctul de vedere intern al introspecției, realitatea mentală este compusă din senzații și imagini. Din punctul de vedere extern al observației, lucrurile materiale sunt compuse din senzații și sensibilia. O teorie mai mult sau mai puțin unificată pare deci posibilă, tratând diferența fundamentală ca una care ține de aranjament: o minte este o construcție alcătuită din materiale organizate într-un anumit mod, în timp ce un creier este alcătuit mai mult sau mai puțin aceleași materiale, organizate altfel.

O trăsătură uimitoare a acestei concepții este, în mod surprinzător, gradul său pronunțat de idealism. Russell îl învinuise pe James, așa cum am observat, de reziduuri de idealism, însă el argumentează aici ceva foarte asemănător: că mințile sunt compuse din perceptive experimentate [sensed] – adică din senzații și imagini – și că materia este o ficțiune logică construită din perceptive neexperimentate [unsensed]. Acum, Russell a insistat adesea (folosind terminologia sa anterioară) că datele senzoriale și sensibilia sunt entități „fizice”, oarecum în sensul în care dacă cineva ar vorbi despre o parte a informației senzoriale dintr-un sistem nervos, acel dat ar fi prezent în calitate de impulsuri într-un nerv sau ca activitate în creier. Dar atunci nervii și creierul, ca obiecte ale teoriei fizice, trebuie înțelese și ele drept construcții din senzații și sensibilia, nu așa cum sunt înțelese în mod tradițional, drept „substanțe materiale”, un concept despre care fizica a arătat că este de nesusținut. La sfârșitul *AMd*, Russell susține, așadar, că „o descriere științifică ultimă a ceea ce se petrece în

lume, dacă ar fi certificabilă, ar semăna cu psihologia mai degrabă decât cu fizica... [deoarece] psihologia este mai aproape de ceea ce există" (AMd 305, 308). Aceasta explică cunoscuta afirmație a lui Russell potrivit căreia „creierul constă din gânduri” și că atunci când un fiziolog privește creierul unei alte persoane, el „vede” o porțiune din propriul său creier (Schilpp, *Philosophy of Bertrand Russell*, 705).

Pentru versiuni mai robuste de materialism, acest aspect al concepției lui Russell este greu de acceptat, însă aceasta nu este singura dificultate privind versiunea sa de monism neutru. O alta, și nu cea mai puțin importantă, este că el a eșuat în privința țelului său principal, acela de a respinge concepția potrivit căreia conștiința este esențială pentru distincția dintre fenomene mentale și fizice. El nu a încercat, desigur, să elimine conștiința prin analiză; scopul său a fost mai degrabă să reducă din importanța ei pentru problema minte-materie. Dar imaginile, sentimentele și senzațiile, care joacă un rol atât de central în teoria sa, rămân cu încăpățănare fenomene *conștiente*, în timp ce sensibilia (adesea neexperimentate, prin definiție), constituind cea mai mare parte a materiei, nu. Russell a acceptat aceasta, dar a încercat să formuleze un criteriu de diferențiere care să nu se bazeze pe aceste fapte, și anume criteriul de apartenență la domenii cauzale diferite. Însă în timp ce această diferență este discutabilă – și chiar dacă există, ea ar fi prea adesea greu de observat – diferența pe criteriul conștiinței este foarte limpede.

În mod analog, intenționalitatea care caracterizează conștiința nu poate fi eliminată din explicațiile cunoașterii; memoria și percepția sunt inexplicabile în lipsa acesteia. Russell a recunoscut mai târziu corectitudinea acestei observații și a prezentat-o în MPD drept unul dintre motivele care l-au făcut să se întoarcă la percepție și cunoaștere în scrierile ulterioare.

Russell a abandonat mai târziu și ideea – profund nesatisfăcătoare, într-adevăr, din punctul de vedere al unei teorii presupuse a fi atât neutre, cât și moniste – că imaginile și sentimentele sunt în mod esențial mentale, adică nu pot fi pe deplin reduse la materia neutră. Într-un eseu foarte târziu el spune: „Un eveniment nu este material sau mental în virtutea unei însușiri intrinseci, ci doar prin relațiile sale cauzale. Este perfect

posibil ca un eveniment să aibă atât relațiile caracteristice fizicii, cât și pe cele caracteristice psihologiei. În acel caz, evenimentul este atât mental, cât și material în același timp" (*Portraits from Memory* (1958), 152). Pentru a fi consistent, Russell ar fi trebuit să argumenteze la fel și în *AMd*, unde doar senzațiile au această caracteristică. Dar această poziție generează la rândul ei o problemă, și anume că ea intră într-o tensiune instabilă cu o poziție la care Russell s-a întors după *AMd*, anume aceea potrivit căreia cauzele perceptelor sunt inferate din însăși ocurențele perceptelor. Așa cum am observat anterior, Russell a oscilat între a trata lucrurile fizice drept construcții logice de sensibilia sau drept entități inferate drept cauze ale percepțiilor; el a susținut această ultimă poziție în *PP* și s-a reîntors la ea după *AMd*. Se pare însă că este nevoie de o conexiune delicată între metafizică și epistemologie pentru a susține atât că mințile și lucrurile sunt o singură materie, cât și că lucrurile sunt cauzele inferate externe a ceea ce se întâmplă în minți. Prin urmare, acele părți ale moștenirii *AMd* care dăinuiesc în gândirea târzie a lui Russell ridică dificultăți considerabile pentru pozițiile sale ulterioare cu privire la materie.

Realism și percepție

Unul dintre motivele cele mai importante ale reîntoarcerii lui Russell la o poziție realistă, inferențială cu privire la lucrurile fizice a fost dificultatea inerentă a noțiunii de date senzoriale neexperimentate [unsensed sense-data], sau, în terminologia ulterioară, percepte. Așa cum am observat mai sus, ideea fusese ca entitățile inferate să fie înlocuite cu construcții logice, o aplicație a tehnicii analitice. Dacă lucrurile fizice pot fi construite logic din date senzoriale actuale sau posibile, atunci două deziderate sunt îndeplinite deodată: teoria este fundată empiric și entitățile inferate sunt îndepărtate cu ajutorul briciului lui Ockham. Dar este evident, iar acest lucru a fost menționat și mai devreme, că ideea de date senzoriale neexperimentate (sau de percepte nepercepute) este, dacă nu de-a dreptul contradictorie, cel puțin problematică. Are sens – deși, fără o explicație atentă, este discutabil din punct de vedere metafizic – să vorbești despre existența *posibilităților* de senzații [possibilities of sensation]; dar se poate argumenta că a vorbi de existența *senzațiilor posibile* [possible sensations] nu are (să observăm modul cum definește Russell

sensibilia, ca entități care au „același statut metafizic și fizic ca și datele senzoriale, fără ca ele să fie date în mod necesar unei minți”). Dacă alegerea este între particulari materiali și percepții nonreale, dar existând nepercepute, este de preferat prima variantă. De fapt, Russell însuși a ajuns să gândească astfel, iar senzațiile neexperimentate au fost aruncate pe fereastră. El nu s-a reîntors însă la versiunea mai puțin cizelată de realism inferențial din *PP*; avea la dispoziție ceva mai ingenios, dar nu și mai de succes, așa cum vom explica imediat.

Un alt motiv al reîntoarcerii lui Russell la realism a fost acela că el a recunoscut că noțiunea de cauzalitate este problematică pentru fenomenalism. Lucrurile din lume par să se influențeze unele pe altele cauzal în moduri care sunt greu de explicat în mod adecvat doar prin rapoarte de experiențe senzoriale. Mai mult, o teorie cauzală a percepției este un mijloc firesc și convingător de a explica modul cum apare experiența însăși. În filosofia matură a științei a lui Russell, din *AMt* și *Human Knowledge* (1948), el nu a optat pentru o concepție lockeană care spune că percepțiile noastre seamănă cu originile lor – așa-numita teorie a „picturii originale” – întrucât nu putem lua cunoștință directă cu lucrurile și, prin urmare, nu ne putem aștepta să cunoaștem însușirile și relațiile lor. Mai degrabă, argumentează el acum, schimbările din lume și percepțiile noastre sunt corelate sau covariază, cel puțin pentru domeniile de lucruri din lume pe care aparatul nostru perceptual este apt să le înregistreze (nu percepem, de pildă, electronii roind în interiorul mesei, astfel încât nu există nicio covariație asociată a lumii și a percepției la acest nivel). Corespondența dintre percepte și lucruri este una de *structură* la nivelul corespunzător: „Ori de câte ori inferăm din percepții, doar structura o putem infera valid; iar structura este ceea ce poate fi exprimat de logica matematică” (*AMt* 254). Or aceasta înseamnă că trebuie să fim „agnostici” cu privire la orice în afară de proprietățile matematice ale lumii fizice, descrise de fizică (*AMt* 270).

Russell a ajuns să vadă în „eveniment” cel mai bun candidat pentru ceea ce este cel mai fundamental din punct de vedere metafizic în lume. Obiectele sunt construite din evenimente în felul următor: lumea este o colecție de evenimente, dintre care, cele mai multe se aglomerează laolaltă în jurul unui număr de „centre”, constituind astfel „obiectele”

individuale. Fiecare aglomerare iradiază „lanțuri” de evenimente care interacționează cu și reacționează la lanțurile iradiind din alte centre – printre care se numără și subiecții care percep. Atunci când un lanț interacționează cu evenimentele care constituie aparatul senzorial al unui subiect care percepe, ultima verigă a lanțului este un percept. Întrucât orice este în ultimă instanță alcătuit din evenimente, ele sunt de fapt „materia neutră” din care sunt făcute mințile și lucrurile materiale. Mințile sunt aglomerări de evenimente legate prin relații „mentale”, printre care se numără memoria, și altfel nu există nicio diferență metafizică între minte și materie. În fine, legile cauzale ale științei descriu interrelațiile dintre lanțurile de evenimente.

Această poziție i-a permis lui Russell să formuleze argumentul pe care încercase de mult să îl formuleze în mod satisfăcător, și anume, cel potrivit căruia percepțiile sunt părți ale lucrurilor. Căci, din această perspectivă, nu se pune problema că există evenimente care constituie lucrurile și apoi, pe deasupra, alte evenimente, care sunt percepții ale acelor lucruri; există doar evenimente care constituie obiectul și unele dintre acestea fiind percepțe – acestea sunt evenimentele terminale ale lanțurilor care iradiază de la obiectul, care interacționează cu evenimentele ce constituie subiectul care percepe.

Această teorie este inferențială nu în sensul anterior, în care cauzele percepțelor, situate în domeniul inaccesibil, dincolo de un vâl al percepției, sunt ghicite după natura percepțelor însele. Mai degrabă, inferența este de la anumite evenimente terminale, și anume, percepțele – care sunt interacțiuni între evenimente „mentale” (euristic vorbind) și acel nivel al structurii restului lumii evenimentelor cu care evenimentele „mentale” sunt apte să interacționeze – către aglomerările și lanțurile de evenimente care constituie lumea ca întreg.

În *AMt*, cunoașterea lumii este pur structurală. Cunoaștem însușirile și relațiile, ca și structura percepțelor, dar cunoaștem doar structura evenimentelor externe, nu și însușirile lor. Aceasta amintește oarecum de distincția lui Locke dintre însușiri primare și secundare, dar analogia nu este corectă; Russell susține că tot ce putem infera din percepțele noastre este structura însușirilor și relațiilor lucrurilor, nu și însușirile și relațiile însele și că aceasta este limita cunoașterii.

Această teorie are un neajuns fatal, care a fost imediat recunoscut de matematicianul M. H. A. Newman și prezentat într-un articol publicat la scurt timp după apariția *AMt*. Acesta constă în faptul că întrucât cunoașterea noastră despre structura evenimentelor nu este doar rezultatul stipulării acestora de către noi, ci este în mod manifest nonbanală, cunoașterea noastră inferențială nu poate fi limitată doar la chestiuni de structură. Aceasta deoarece – pentru a formula observația printr-o analogie imprecisă – un număr de lumi diferite pot fi definite în mod abstract ca având aceeași structură, și dacă ar fi, simpla cunoaștere a structurii lor nu le-ar putea distinge și, în speță, nu ar putea individualiza lumea „reală”. Dacă știința constă realmente în descoperiri despre lume prin observație și experiment, distincția dintre ceea ce observăm și ceea ce inferăm nu poate, prin urmare, să fie confundată cu distincția dintre structura pură și însușiri.

Russell i-a scris lui Newman o scrisoare generoasă, în stilul său caracteristic, în care recunoștea valabilitatea observației: „Ați făcut pe deplin evident faptul că formulările mele potrivit cărora nimic nu este cunoscut despre lumea fizică, cu excepția structurii ei, sunt fie false, fie banale, și sunt oarecum rușinat de a nu-mi fi dat eu însumi seama de acest lucru”.

Este deja evident acum că firul comun care leagă pozițiile anterioare ale lui Russell de cele mai târzii este dorința sa de a reconcilia știința cu percepția, cu intenția specifică de a o funda pe prima în relativa certitudine a ultimei, furnizându-i astfel temeiuri. El a sesizat că problema principală a oricărei întreprinderi de acest tip este asigurarea mișcării de la percepție la obiectele teoriei fizice. Din perspectiva sa, această mișcare poate fi fie inferențială, purtându-ne de la datele incorrigibile ale simțurilor la altceva, fie analitică, constând, adică într-un proces de construire a entităților fizice din perceptive. Din poziția mai târzie, pe care tocmai am prezentat-o, inferența are un avantaj specific față de alte teorii inferențiale mai simple, întrucât inferența nu are loc de la un gen de lucru la altul, ci de la o parte a ceva la alte părți ale aceluia ceva.

În concepțiile sale anterioare Russell acordase realitate primară datelor senzoriale și construise totul plecând de la ele. În concepția sa mai

târzie, realitatea aparține evenimentelor, ca entități ultime, și apare o importantă schimbare de accent: percepțiile rămân nemijlocite și cât se poate de certe, însă ele nu sunt înțelese ca trebuind să reprezinte în mod fidel lumea fizică, care, în imaginea pe care ne-o oferă știința, în calitatea ei de mod cel mai convingător de a o înțelege, este oricum foarte diferită de modul cum apare.

Inferență și știință

Rămâne însă o problemă majoră și familiară cu privire la întrebarea dacă inferențele de la percepții la lume sunt sigure. Unul dintre scopurile principale ale lui Russell în *Human knowledge (HK)* a fost acela de a formula temeiuri pentru a le considera astfel. Pe parcursul tuturor pozițiilor sale cu privire la relația dintre percepție și știință el a fost convins că ceva trebuie să fie cunoscut a priori pentru ca cunoașterea științifică să fie posibilă. Mai timpuriu, așa cum am observat, el a crezut că principiile pure ale logicii furnizează o astfel de cunoaștere. Dar acum a sesizat că logica singură era insuficientă; trebuie să cunoaștem ceva mai substanțial. Soluția sa a fost să spună că inferența de la percepții la evenimente este justificată în lumina unor „postulate!” a priori, care formulează totuși fapte contingente despre lume. Astfel formulată, poziția lui Russell amintește imediat de una dintre tezele lui Kant, potrivit căreia posesia „cunoașterii sintetice a priori” este o condiție a posibilității cunoașterii în genere, o poziție pe care Russell o respinge ferm în prefața la *HK*. Diferența se explică prin teoria probabilităților, despre care Russell, în ultima sa încercare importantă de a formula o teorie a cunoașterii, a simțit că era tot ce se putea spera în această direcție.

Două trăsături ale abordării lui Russell din *HK* explică acest rezultat. Una este că el a crezut acum că cunoașterea ar trebui să fie înțeleasă în termeni „naturalistici”, deci ca o trăsătură a circumstanțelor noastre biologice, considerate împreună cu modul cum e constituită lumea. Cealaltă este că el ajunsese să facă o virtute din faptul că datele fundamentale ale cunoașterii nu sunt niciodată sigure, ci cel mult credibile într-o anumită măsură. Această a doua observație face parte din funcționarea detaliată a concepțiilor din *HK*. Prima își face apariția ori de câte

ori Russell are nevoie să justifice justificările pe care *HK* încearcă să le ofere pentru cunoașterea științifică.

Atunci când datele au o anumită credibilitate independent de relațiile lor cu alte date, Russell le cnsideră ca având un grad de credibilitate „intrinsecă”. Propozițiile cu o credibilitate intrinsecă sprijină propozițiile inferate din ele. Întrebarea principală devine atunci: cum transferă propozițiile cu o anumită măsură de credibilitate intrinsecă acea credibilitate ipotezelor științei? Un alt mod de a formula această întrebare este să întrebi cum pot funcționa rapoartele observațiilor și experimentelor ca evidență. Acesta este momentul în care intervin postulatele lui Russell.

Există cinci postulate. Primul, „postulatul cvasipermanenței”, prin care se vrea înlocuirea ideii obișnuite de lucru persistent în timp: „dat fiind orice eveniment *A*, se întâmplă foarte frecvent ca în fiecare moment învecinat să existe într-un loc învecinat un eveniment foarte similar cu *A*”. Astfel, obiectele gândirii comune sunt analizate în secvențe de evenimente similare. Strămoșul acestei idei este analiza lui Hume a „identității” lucrurilor în termenii înclinației noastre de a considera o secvență de percepții asemănătoare drept evidență pentru un singur lucru, ca atunci când ai percepția unei tufe de trandafir ori de câte ori mergi în grădină și, prin urmare, crezi că există o singură tufă de trandafiri persistentă în timp, chiar și atunci când acolo nu este prezent niciun subiect care percepe.

Al doilea, „postulatul liniilor cauzale separabile” afirmă că „este frecvent posibil să formezi o serie de evenimente astfel încât dintr-unul sau doi membri ai seriei, ceva să poată fi inferat cu privire la toți ceilalți membri”. De exemplu, putem să urmărim o bilă de biliard de-a lungul unui întreg joc de biliard; conform gândirii comune, bila este un singur lucru care își schimbă poziția, ceea ce, potrivit acestui postulat trebuie să fie explicat tratând bila și mișcările ei ca o serie de evenimente, astfel încât din unul dintre ele poți infera informații despre altele.

Al treilea este „postulatul continuității spațio-temporale”, destinat să nege „acțiunea la distanță”, prin aceea că pretinde că dacă există o conexiune cauzală între două evenimente care nu sunt contigue, atunci

trebuie să existe un lanț de verigi intermediare între ele. Multe dintre inferențele noastre către ocurențe neobservate depind de acest postulat.

Al patrulea este „postulatul structural”, care afirmă că „atunci când un număr de complexe structural similare sunt aranjate în jurul unui centru în regiuni apropiate, de obicei este cazul că toate aparțin unor linii cauzale care își au originea într-un eveniment cu aceeași structură, din centru.” Acesta intenționează să dea seama de ideea că există o lume de obiecte fizice comună tuturor percipienților. Dacă șase milioane de oameni ascultă toți discursul primului ministru la radio și atunci când își compară notele găsesc că au auzit lucruri foarte similare, ei sunt îndreptățiți la opinia că motivul este cel invocat de gândirea comună, și anume că ei au auzit toți aceeași persoană vorbind prin intermediul undelor.

Al cincilea și ultimul este „postulatul analogiei”, care afirmă că „date fiind două clase de evenimente A și B, și dat fiind că ori de câte ori atât A și B pot fi observați, există un temei pentru a crede că A îl cauzează pe B, atunci dacă, într-un anumit caz A este observat, dar nu există niciun mod de a observa dacă B are sau nu loc, este probabil ca B să aibă loc; și similar în cazul în care B este observat, dar prezența sau absența lui A nu poate fi observată”. Acest postulat este destul de explicit. (HK 506-12)

Miza postulatelor, susține Russell, este să justifice primii pași spre știință. Ele enunță ceea ce trebuie să cunoaștem, în plus față de faptele observate, pentru ca inferențele științifice să fie valide. Prin ele nu este justificată știința avansată, ci părțile ei mai elementare, care se bazează pe experiența comună.

Care este însă sensul lui „a cunoaște” aici? Potrivit lui Russell, cunoașterea implicată în „cunoașterea postulatelor” este un gen de „cunoaștere animală”, care ia naștere, la fel ca și opiniile obișnuite, din experiența interacțiunii cu lumea. Este departe de a fi cunoaștere certă. „Întrucât lumea este așa cum este”, afirmă Russell,

„unele ocurențe constituie, uneori, evidență pentru altele; și întrucât animelele sunt adaptate la mediul lor, ocurențele care constituie, de fapt, evidență pentru altele, tind să trezească așteptări pentru acestea

din urmă. Reflectând asupra acestui proces și rafinându-l, ajungem la canoanele inferenței inductive. Aceste canoane sunt valide dacă lumea are anumite caracteristici pe care noi credem că le are." (HK 514-15)

Aceste caracteristici sunt faptele gândirii comune pe care le încorporează de fapt postulatele și în acest sens se poate spune că le „cunoaștem”. Ele sunt implicate în inferențele pe care le facem, iar inferențele pe care le facem sunt, în cea mai mare parte, reușite; astfel încât se poate considera că postulatele se autoconfirmă.

Deși Russell crede că postulatele sunt ceva ce noi cunoaștem a priori, este limpede că statutul lor este bizar. Ele sunt de fapt, într-un sens, empirice, întrucât ele fie înregistrează, fie sunt sugerate de experiență. Ceea ce le oferă statutul a priori este faptul că ele sunt *tratate ca fiind cunoscute* independent de confirmarea empirică (deși în practică în mod indirect), mai degrabă decât ca generalizări care au nevoie de o asemenea justificare. De fapt, Russell a selectat câteva convingeri contingente generale pe care este deosebit de util să le ai ca premise atunci când gândești asupra lumii, și le-a ridicat la demnitatea de postulate. Justificarea lor indirectă constă, la rândul ei, în faptul că, una peste alta, ele sau rezultatele aplicării lor funcționează. Pentru ambițiile extrem de modeste pe care le are Russell pentru epistemologie în HK – aceasta nu mai reprezintă căutarea unui fundament al cunoașterii atât de cert pe cât poate fi obținut, ci doar formularea unor reguli arbitrare, a căror adoptare face ca gândirea științifică să fie acceptabilă – aceasta poate fi de ajuns. Însă această poziție nu are niciun fel de pretenții de a fi un răspuns la adresa scepticismului sau o explicație riguroasă a raționamentului nondemonstrativ.

Aceste ultime remarce sugerează de ce argumentele lui Russell în HK au fost mai degrabă ignorate, spre marea lui dezamăgire. El a recunoscut că regulile evidenței și ale raționamentului științific merită investigate doar dacă putem avea încrederea că, dacă le înțelegem corect, ele ne vor furniza cunoaștere contingentă substanțială despre lume. Însă argumentele lui Russell stabilesc cel mult că, până acum, principiile generale pe care se sprijină gândirea noastră empirică au fost, în mare,

reușite. Aceasta arată însă exact la fel cu genul de inferență inductivă nefortificat împotriva căruia Russell a avut grijă să ne prevină, citând exemplul puiului de găină, care, fiind hrănit zi de zi, a ajuns să îi placă din ce în ce mai mult lumea, până la întâlnirea lui cu măcelarul. Există limite ale justificării pragmatice; să ne imaginăm că cineva stimulează creșterea tomatelor sale doar cu ajutorul rugăciunii și obține câteva tomate în fiecare an și pe altcineva, care își udă și fertilizează tomatele și care obține în fiecare an mai multe; primul grădinar ar putea totuși să considere faptul că el obține câteva tomate drept o justificare pragmatică pentru a se ruga în continuare pentru ele. Succesul principiilor noastre actuale nu echivalează, așadar, nici pe departe, cu un temei pentru a afirma că ele sunt cele care furnizează bunurile științifice.

În speță, nu avem nicio garanție împotriva posibilității ca folosirea postulatelor să ne conducă la falsitate, fie ocazional, fie într-un mod sistematic, ascuns, precum în situația ilustrată de grădinarul evlavios. Acum, această posibilitate chiar este admisă de Russell prin aceea că el pretinde foarte puțin de la epistemologie. Reproșul trebuie așadar să fie acela că argumentul *HK* este de fapt recunoașterea unui eșec, dacă este pus în lumina tradiției epistemologice. Descartes și succesorii săi din filosofia modernă au formulat întrebări cu privire la natura cunoașterii și la modul exact cum o dobândim, cu scopul de a putea distinge între unele întreprinderi – să spunem alchimia, astrologia, magia – și altele – să spunem chimia, astronomia și medicina – care diferă nu doar prin numărul de aplicații realmente utile pe care le oferă, ci și prin măsura în care ne spun sau nu ceva adevărat despre lume; iar aici, mai mult, ultimul fapt îl explică pe primul și deschide calea pentru mai mult pentru amândouă, pe aceeași cale. În plus, străvechile noastre prejudecăți și convingeri animale pot fi puse în discuție în acest proces, așa cum se și întâmplă de fapt: căci lumea descrisă de știință este foarte diferită de lumea gândirii comune. Or Russell în *HK* susține că utilitatea aplicațiilor și aceste obișnuințe de gândire animale sunt singurele temeuri ultime pentru care putem spera în epistemologie. Aceasta înseamnă foarte puțin în raport cu ce țintește în mod tradițional să dobândească proiectul epistemologiei și este mult mai puțin decât a sperat Russell însuși să atingă atunci când și-a asumat pentru prima dată sarcina epistemologică, cu mai multe decenii înainte.

Capitolul 4

Politică și societate

Introducere

Russell a avut contribuții masive la dezbaterile despre morală, politică, religie, educație și la cele despre război și pace. El nu a considerat aceste contribuții ca filosofice în sens strict. Așa cum arată capitolul precedent, el a văzut în filosofie o disciplină tehnică, preocupată de chestiuni abstracte privitoare la logică, cunoaștere și metafizică. Aceste alte dezbateri, în opinia sa, sunt, dimpotrivă, chestiuni în care intervin emoția și opinia, fiind legate de aspectele practice ale vieții. Russell a recunoscut că poate exista o analiză a discursului moral și politic într-un sens formal, adică un studiu sistematic despre logica lor mai degrabă decât despre substanța lor, însă pe el îl interesau întrebările practice și problemele concrete, mai ales după izbucnirea Primului Război Mondial.

În unele dintre scrierile sale, Russell a manifestat ambiția de a oferi o bază eticii. Nu a încercat să formuleze o teorie originală, mulțumindu-se cu poziții derivate în mod conștient (după ce interesul său în chestiunile practice a devenit serios), cu caracter consecinționist, adică poziții care afirmă că valoarea morală a ceea ce fac oamenii și guvernele trebuie să fie judecată în funcție de rezultate. În același timp – și nu pe deplin consistent – el a scris uneori ca și cum ar fi crezut în valoarea morală intrinsecă a anumitor lucruri, precum trăsăturile de caracter ale curajului, generozității și onestității. De asemenea, în unele dintre scrierile sale mai timpurii a avansat o poziție inconsistentă și ea cu acestea din urmă, potrivit căreia judecățile morale sunt enunțuri deghizate ale atitudinilor subiective. Principala problemă pentru Russell a fost cum să reconcilieze două aspecte în conflict: pe de o parte, aderența la convingeri morale profunde și pasionate și, pe de alta, aparenta lipsă de temei a judecății morale. Dificultatea sa în realizarea acestei reconcilierii a fost sporită de scepticismul său cu privire la chestiunea dacă poate exista în general cunoaștere etică.

Cel mai bun mod de a caracteriza contribuția lui Russell în domeniul etic este, poate, să spunem că el a fost mai degrabă un moralist decât un filosof al moralei. Asemenea lui Aristotel înaintea sa, el a considerat că nu există o graniță între etică și politică, că nu există nicio diferență de gen între judecata etică potrivit căreia războiul este rău și cerința politică pentru pace. Prin urmare, există o continuitate în gândirea lui Russell cu privire la moralitate, politică și societate, care explică de ce, în cea mai completă dintre cărțile sale consacrate acestor probleme, *Human Society in Ethics and Politics* (*Etica și politica societății umane*, HSEP), ele sunt tratate laolaltă.

În politică, Russell a fost toată viața un radical și, într-un sens minimal, un liberal. După Primul Război Mondial a devenit membru al Partidului Laburist și a candidat în două tururi de scrutin. Și-a rupt carnetul de membru în anii '60 din dezgust față de sprijinul acordat de Harold Wilson războiului american în Vietnam. Însă el nu a fost nicio dată un socialist în sensul demodat al cuvântului, respingând marxismul pe vremea când a studiat în Germania, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, pentru prima sa carte, *German Social-Democracy* („social-democrația” desemna atunci marxismul). Prin temperament, el s-a opus tendinței centralizatoare a socialismului, așa cum era acesta înțeles la acea dată – practic singurul aspect al socialismului (sau „socialismului”) pe deplin pus în practică vreodată în Uniunea Sovietică – și a fost, de fapt, mult mai atras de „socialismul de breaslă”, o formă foarte descentralizată de proprietate și control cooperativ, în care oamenii se guvernează singuri în circumstanțe care integrează, la nivel ideal, aspectele sociale, recreaționale și lucrative ale vieții lor.

Russell a excelat în critica condițiilor morale și politice contemporane. Alternativele pozitive pe care le-a sugerat arată însă în mod sistematic neconvingătoare, tinzând să fie utopice sau, cel puțin, date fiind circumstanțele în care el le-a oferit, impracticabile într-un anumit grad. În calitate de critic însă, biciuitor și sarcastic, el se află în compania lui Socrate și a lui Voltaire.

Nimeni nu are nevoie de scuze sau de un permis special pentru a contribui la dezbaterile asupra marilor probleme ale societății pe teme

politice, morale sau educaționale. Se poate argumenta că este o datorie cetățenească să fii un participant informat. Activitățile lui Russell în această direcție nu au nevoie, așadar, de o justificare, însă există un motiv serios pentru care contribuțiile sale au o anumită autoritate, și anume că el era mai bine înzestrat decât mulți alții pentru această sarcină. Acest lucru nu se datora faptului că Russell era un moștenitor al marii tradiții liberale de implicare în problemele publice, deși este neîndoielnic că aceasta a stat la baza interesului său pentru ele și a percepției necesității de a se implica. Mai degrabă acest lucru s-a întâmplat deoarece interesul și simțul datoriei au fost sprijinite, în cazul său, de patru atuuri neprețuite: o inteligență extraordinară, o elocvență lucidă, o cunoaștere aprofundată a istoriei și o totală lipsă de frică în fața opoziției. Acestea îl făceau un combatant formidabil. Abia la sfârșitul vieții sale, când alții, din preajma sa, vorbeau și scriau în numele lui, discursul său a ajuns să sune țipător și nechibzuit.

Unele dintre ideile sale, cum ar fi credința într-un guvern mondial, au primit până astăzi puțin sprijin. Altele au contribuit la transformarea peisajului social al lumii vestice, precum, de pildă, cele care privesc atitudinea față de căsătorie și moralitatea sexuală. În alte domenii – nu în ultimul rând în cele legate de religie – Russell a eliberat multe minți, deși ar fi surprins, dat fiind modul cum înțelegea el natura umană, să afle că superstiția înflorește astăzi chiar mai mult decât în timpul vieții sale, iar dogma – „aș muri pentru credință, dar aș ucide pentru dogmă”, după cum spunea el – este din nou biruitoare.

Etica teoretică

În opera sa cea mai timpurie cu privire la etică, Russell a susținut poziția hegeliană și romantică potrivit căreia universul este bun în sine și este un obiect potrivit pentru „dragostea intelectuală”. El a fost inspirat să accepte această poziție de către McTaggart, însă ea nu l-a ținut captiv prea mult timp. Prima sa tratare serioasă a unor chestiuni etice, publicată în studiul „*The Elements of Ethics*” („Elementele eticii”) din 1910, ne arată că Russell urmează învățătura lui G. E. Moore din *Principia Ethica*, unde Moore argumentează că binele este o proprietate indefinibilă,

inanalizabilă, dar obiectivă a lucrurilor, acțiunilor și oamenilor, pe care o percepem printr-un act de intuiție morală directă. Moore a susținut o versiune de utilitarism, care poate fi rezumat drept poziția potrivit căreia în fiecare caz este corect să faci orice va duce la promovarea binelui în defavoarea răului în acel caz. Poziția lui Moore era influentă printre membrii grupului Bloomsbury, nu în ultimul rând pentru că promova ideea atractivă că prietenia și bucuria pe care o resimțim în fața frumosului sunt cele mai înalte bunuri etice. (Critici malițioși au susținut că membrii grupului Bloomsbury apreciau această poziție întrucât puteau face economie, ca să spunem așa, mulțumindu-se să aibă prieteni frumoși.)

Dificultățile poziției utilitariste se văd imediat. Una dintre acestea este că nu putem cunoaște pe deplin care vor fi consecințele dacă vom acționa într-un fel mai degrabă decât într-altul și, prin urmare, s-ar putea întâmpla să promovăm în mod necorespunzător consecințe rele, ca rezultat al unei gândiri confuze sau al unor intuiții greșite. În versiunea pe care o oferă el poziției lui Moore, Russell recunoaște acest lucru, dar argumentează că acțiunea noastră este corectă atunci când suntem satisfăcuți că am reflectat cu atenție asupra chestiunii și că am făcut tot ce puteam mai bine, dată fiind informația pe care o aveam la dispoziție. Afirmația că binele este obiectiv, însă, este o altă chestiune, iar Russell nu putea rămâne mulțumit de ea prea mult timp, întrucât, chiar dacă aceasta putea fi, strict vorbind, irefutabilă, ea nu putea fi nici dovedită ca fiind corectă, mai ales în fața cuiva care, în dezacord față de intuiția altcuiva care susține că binele este prezent în cutare sau cutare acțiune sau situație.

Această dificultate l-a condus pe Russell să adopte poziția, exprimată în *An Outline of Philosophy* (1927), potrivit căreia judecățile morale nu sunt obiective – adică nu sunt adevărate sau false – ci imperative, optative sau expresii deghizate ale unor atitudini. Un imperativ este o poruncă, cum ar fi „nu spune minciuni”; un optativ este o alegere sau o dorință – ca în situația în care cineva optează pentru un lucru și nu pentru altul – exprimabile în cazul etic prin „aș vrea ca nimeni să nu spună neadevăruri”; iar „îmi displace minciuna” este o relatare despre atitudinea față de minciună a celui care o rostește. Imperativele și optativele

nu au, în mod evident, valoare de adevăr. Deși lucrurile stau altfel cu relatările despre atitudini, aceasta se întâmplă doar pentru că ele sunt descrieri ale faptului psihologic relevant privitor la posesorii lor, fără a se spune nimic adevărat sau fals despre valoarea morală a minciunii, ci doar despre ce crede vorbitorul despre minciună.

Această poziție ar putea fi numită, în contrast cu obiectivismul lui Moore, „subiectivism”. Ea întâmpină probleme la fel de grave, una dintre cele mai importante fiind aceea că este în mod fățiș implauzibilă. Să considerăm, de pildă, Holocaustul. Este intolerabil să crezi că temeiul pe care îl are cineva pentru a fi convins că Holocaustul este rău se rezumă la faptul că îl dezaprobă. Russell a simțit intens această dificultate și, de aceea, în discuția sa finală și completă a acestor chestiuni (*HSEP*), a încercat să găsească o poziție de mijloc între obiectivism și subiectivism, care să păstreze beneficiile, dar să evite dificultățile amândurora.

Judecățile morale, argumentează el în *HSEP*, sunt în realitate judecăți despre binele societății și al membrilor individuali. Astfel de judecăți încorporează sau exprimă comuniunea de sentimente mai răspândită într-o anumită societate, cu privire la ceea ce este, în general vorbind, în interesul fiecăruia, aceasta fiind o temă asupra căreia poate exista o dezbatere chibzuită bazată pe o înțelegere științifică sau cel puțin rațională a lumii. Această credință în soluționări raționale ale dilemelor morale a părut să-l părăsească pe Russell atunci când s-a confruntat cu nebunia omenească, însă el a reușit totuși să se agațe de ea.

Datele fundamentale ale eticii, ne spune Russell, sunt sentimentele și emoțiile. În consecință, judecățile etice sunt expresii deghizate ale speranțelor, temerilor, dorințelor și aversiunilor noastre. Credem că lucrurile sunt bune atunci când ele satisfac dorințele noastre. Prin urmare, binele general – binele întregii societăți – constă în satisfacerea totală a dorințelor, indiferent cine se bucură de el. Pe aceeași linie de gândire, binele oricărui segment al societății constă în satisfacerea globală a dorințelor membrilor săi, în timp ce binele unui individ constă în satisfacerea dorințelor sale personale. Pe această bază putem defini o „acțiune dreaptă” spunând că aceasta este orice, la un moment dat, care este cel mai probabil să promoveze binele general (sau, dacă ea îl privește doar pe

individ, binele acelui individ). Aceasta ne oferă, la rândul ei, explicația datoriei morale, ideea că există lucruri pe care „suntem datori” [„ought”] să le facem, ceea ce înseamnă, pur și simplu, că suntem datori să facem ceea ce este drept, în sensul pe care tocmai l-am menționat (*HSEP* 25, 51, 60, 72).

Russell recunoaște, desigur, că această explicație întâmpină dificultăți și discută câteva dintre ele. Spre exemplu, definiția lui „bun” ca „satisfacere a dorinței” sugerează obiecția evidentă că unele dorințe sunt rele și că a le satisface este un rău și mai mare. Russell dă exemplul cruzimii. Poate fi bine ca cineva să dorească să-l facă pe altul să sufere? Și nu este chiar și mai rău dacă el reușește să-și îndeplinească dorința? Russell susține că definiția lui nu are drept consecință că o asemenea stare de lucruri este bună. În primul rând, ea implică neîndeplinirea dorințelor victimei, căci victima dorește în mod firesc să evite să sufere de mâna agresorului. Iar în al doilea, societatea ca întreg nu va dori în general ca membrii ei să fie victime ale cruzimii, așadar dorințele sale ar fi și ele neîndeplinite în această situație. Prin urmare, atunci când este comisă o cruzime, va exista o predominanță a dorinței nesatisfăcute, ceea ce face cruzimea rea.

O altă dificultate a explicației lui Russell este că dorințele pot intra în conflict. El răspunde spunând că acest fapt ne impune să alegem dorințele care vor fi cel mai puțin apte să intre în competiție unele cu altele. Împrumutând un termen tehnic de la Leibniz, Russell numește consistența dorințelor „composibilitatea” lor. Dorințele bune pot fi apoi definite drept composibile cu cât mai multe dorințe, în timp ce dorințele rele cu cât mai puține alte dorințe posibile.

Russell consacră un capitol problemei dacă judecățile precum „cruzimea este rea” sunt doar expresii deghizate ale unor atitudini subiective. Așa cum am observat, această chestiune este importantă și l-a tulburat profund pe Russell. El a ajuns la ceea ce s-ar putea numi un răspuns „sociologic” potrivit căruia virtutea morală este produsul unui fel de consens social, după ce a trecut în revistă posibilități alternative oferite în dezbaterile etice.

Problema poate fi formulată observând că diferența principală dintre discursul factual obișnuit și discursul moral constă în prezența în ultimul a unor termeni precum „a fi dator să”, „bun” și a sinonimelor lor. Fac acești termeni parte din „vocabularul minimal” al eticii, cu alte cuvinte sunt ei atât indefinibili, cât și de fundamentali pentru orice înțelegere a conceptelor etice sau pot fi definiți în alți termeni, precum cei de sentimente sau emoții? Mai mult, dacă este corectă a doua variantă, aparțin sentimentele respective individului care emite judecata morală sau au o referință mai generală la dorințele și sentimentele umanității (*HSEP* 110-111)?

Discutând aceste chestiuni, Russell observă că atunci când examinăm dezacordurile morale cu privire la ce suntem datori să facem într-un anumit caz, observăm că multe dintre ele derivă din dezacordul cu privire la ce va rezulta dacă alegem o acțiune sau alta. Aceasta arată că evaluările morale țin de estimarea rezultatelor și că putem, prin urmare, defini „a fi dator să” spunând că ești dator să realizezi o acțiune dacă dintre toate acțiunile posibile în acel caz este cel mai probabil ca ea să producă în cea mai mare măsură „valoare intrinsecă” (o expresie pe care Russell o folosește ca un înlocuitor mai precis al lui „bun”).

Este „valoarea intrinsecă” definibilă? Russell crede că da. „Atunci când examinăm lucrurile cărora suntem înclinați să le atribuim valoare intrinsecă”, spune el, „vedem că ele sunt, toate, lucruri dorite sau care produc bucurie. Este greu de crezut că ceva ar avea valoare intrinsecă într-un univers din care lipsește capacitatea de a simți [sentience]. Aceasta sugerează că „valoarea intrinsecă” poate fi definită în termenii dorinței sau plăcerii, sau ai amândurora” (*HSEP* 113). Întrucât nu toate dorințele au valoare intrinsecă, deoarece ele intră în conflict, Russell definește noțiunea astfel încât valoarea intrinsecă să fie înțeleasă ca o proprietate a „stărilor minții” dorite de cei care le experimentează.

Cu această ajustare, Russell oferă următorul rezumat al poziției sale. Ca regulă, aprobarea sau, dimpotrivă, dezaprobarea de către noi a anumitor acte depind de ce consecințe credem că este probabil ca ele să aibă. Consecințele actelor pe care le aprobăm le numim „bune”, iar opusul lor „rele”. De asemenea, numim actele însele „bune”, respectiv,

„rele”. „Suntem datori” să facem orice este un act drept în circumstanțele respective, adică orice va produce în cea mai mare măsură bine.

Dintre aceste observații, prima are cea mai mare greutate. Dacă evaluarea morală ține de ceea ce oamenii aprobă sau dezaprobă, nu suntem atunci aruncați în dilema subiectivistă, fără a avea temeiuri raționale pentru a ne angaja pentru răutatea, să spunem, a rasismului, intoleranței, cruzimii și a altora? Răspunsul lui Russell este că există un acord de *facto* larg răspândit printre oameni cu privire la ceea ce este dezirabil. El este de acord cu Sidgwick că actele pe care oamenii le aprobă în general sunt cele care produc fericire sau plăcere în cea mai mare măsură. Dacă asta include satisfacerea intereselor estetice și intelectuale („chiar dacă am fi realmente convingși că porcii sunt mai fericiți decât oamenii, nu ar trebui ca din acest motiv să cedăm tentațiilor Circei”; unele plăceri sunt *in mod inerent* preferabile altora), atunci putem scăpa de subiectivism. Căci această poziție ne oferă enunțuri despre ce suntem datori să facem care nu sunt doar optative sau imperative deghizate, și au, astfel, valoare de adevăr, ci care se bazează pe fapte referitoare la sentimentele și la satisfacerea dorințelor noastre. Faptele referitoare la sentimentele noastre subîntind definiția lui „drept” și „rău”, în timp ce faptele referitoare la satisfacerea dorințelor subîntind definiția „valorii intrinseci”. Russell pretinde, așadar, că a articulat cu succes o poziție de mijloc între obiectivism și subiectivism, care, beneficiază, în același timp, de susținere din punct de vedere practic într-un sens foarte direct, întrucât oferă un mod de a evalua nu doar acțiunile de genul invocat în mod tipic în dezbaterea morale, ci și tradițiile, legile și politicile guvernamentale dintr-o societate.

În pofida optimismului lui Russell cu privire la această poziție, ea conține câteva neajunsuri. Ea ne spune de fapt că baza evaluării este consensul dorințelor. Dar aceasta înseamnă că dacă majoritatea dintr-o anumită societate este ofensată, să spunem, de homosexualitate, homosexualitatea va conta, așadar, drept rea, în timp ce într-o societate mai tolerantă, unde există un consens diferit, homosexualitatea nu va fi considerată rea. Este relativismul moral plauzibil în acest grad? Această dificultate este legată de o alta, și anume că, deoarece valoarea consecințelor este măsurată prin cât de mult satisfac ele dorințele, gradul în

care Holocaustul este rău este o funcție a gradului în care satisfacerea dorințelor naziștilor este contrabalansată de neîndeplinirea dorințelor victimelor lor și ale celorlalți oameni din lume, care s-ar putea să nu dozească ca genocidul să devină ceva la ordinea zilei (poate în alt caz devin ei victimele lui). Russell a simțit că oroarea morală pe care o avem față de Holocaust se sprijină pe ceva cu mult mai constrângător, pe care însă principiile sale nu îl explică.

O oarecare familiarizare cu dezbaterile din etică este suficientă pentru a observa că efortul depus de Russell în această direcție a fost insuficient. Chiar și în *HSEP* discuția este mai degrabă înflăcărată decât filosofică. Bazat pe largi generalități psihologice și lipsit, în general, de rigoare, scopul *HSEP* este mai degrabă să ne determine să acceptăm o metodă practică de evaluare în etică decât să ofere eticii o bază teoretică. Unul dintre motive este acela că Russell nu credea că rigoarea poate fi folosită în discuțiile de etică. Inițial, capitolele de etică din *HSEP* trebuiau să fie o continuare a lucrării *Human knowledge*, dar, nemulțumit, Russell a renunțat la acest proiect și le-a publicat separat, adăugându-le capitole cu privire la chestiuni politice, doar după ce a decis în cele din urmă că nu ar putea sistematiza mai mult argumentele pe care ele le conțin. A stat însă pe gânduri; principalul său scop în etică, ca și în toate chestiunile sociale pe care le-a abordat, a fost, până la urmă, unul polemic. El a dorit să influențeze modul de viață al oamenilor, iar pentru acest scop s-a mulțumit să se angajeze în principal în a pleda și a convinge.

Moralitatea practică

Russell a primit Premiul Nobel pentru literatură, iar cartea avută în vedere a fost *Marriage and Morals*. Russell a scris mult despre chestiunile de morală practică, unele dintre cele mai valoroase aprecieri pe acest subiect fiind de găsit printre zecile de articole scurte pe care le-a scris pentru ziare, nu în ultimul rând pentru cele publicate de Editura Hearst în America la începutul anilor '30. În aceste piese (cu o lungime invariabilă de 750 de cuvinte, așa cum cerea dimensiunea coloanei care-i era rezervată în paginile ziarului) Russell ne apare ca un observator remar-

cabil, tolerant, uman și sensibil și, în multe chestiuni, cu mult înaintea vremii sale, și chiar a noastre.

Să luăm de exemplu eseul său „On tact” („Despre tact”). Noi punem tactul și franchețea în cutii absolut separate, observă el, însă aceasta ajunge să ne coste.

„Am trecut adesea pe lângă copii care se jucau în parc și i-am auzit spunând cu o voce tare și limpede: „Mami, cine e bătrânul ăla simpatic?”, întrebare la care se răspunde cu un „Șșșt! Șșșșt!” pripit și reținut. Copiii își dau seama vag că au făcut ceva rău, însă nu realizează ce anume. Toți copiii primesc uneori cadouri care nu le plac și sunt învățați de părinți că trebuie să pară încântați de ele. Întrucât ei sunt de asemenea informați că nu au voie să spună minciuni, rezultatul este confuzia morală („Despre tact” în *Mortals and Others*, Allen & Unwin, 1975, p.158).”

Așa arată modul cum îi educăm pe copii să aibă tact. Tactul este neîndoielnic o virtute, spune Russell, dar îl separă de ipocrizie o linie extrem de subțire. Distincția dintre cele două ține de motiv. Dacă amabilitatea ne cere să plăcem altuia în circumstanțe în care bruschetea ar putea produce neplăcere, tactul este potrivit. El este însă mai puțin plăcut atunci când motivul este frica de a ofensa sau dorința de a obține un avantaj prin flatare. Oamenilor profund onești le displace tactul; atunci când Beethoven l-a vizitat pe Goethe la Weimar a fost șocat să-l vadă pe acesta purtându-se politicos față de o mulțime de curteni frivoli. Oamenii care sunt întotdeauna sinceri și nu spun niciodată minciuni politicoase sunt în general apreciați, dar aceasta, spune Russell, se datorează faptului că oamenii sinceri din fire nu sunt invidioși, malițioși sau meschini. „Cei mai mulți dintre noi au în alcătuirea lor o doză din aceste vicii și, prin urmare, trebuie să exerseze tactul pentru a evita să ofenseze. Nu putem fi toți sfinți, iar dacă sfințenia este imposibilă, putem cel puțin încerca să nu fim prea dezagreabili.”

Chiar dacă poate părea facilă, remarca este pătrunzătoare, iar miza ei este demnă de luat în considerare. Articolele de ziar ale lui Russell asupra chestiunilor sociale au toate caracteristicile acestuia: sunt plăcute, amuzante și instructive.

Marriage and Morals se ocupă cu probleme mai vaste și mai pre-sante. Cartea se concentrează asupra sexului și a vieții de familie. În concepția lui Russell, morala sexuală are două surse principale: dorința bărbaților de a fi siguri că ei sunt realmente părinții copiilor cărora le dau naștere soțiile lor și convingerea inspirată de religie, potrivit căreia sexul este un păcat. Russell era mereu pregătit să se lase instruit de știința epocii sale, în acest caz să caute în biologie o explicație a originii tradițiilor. Ea l-a făcut să se gândească că morala sexuală a avut în timpuri îndepărtate rolul biologic de a asigura protecția fiecărui copil de către doi părinți, motiv în legătură cu care Russell își dă osteneala să arate că e unul bun. Multe presiuni amenință viața familială modernă, ne spune el, și ar trebui să le rezistăm. Copiii au nevoie de afecțiunea ambilor părinți; alternativa, care înseamnă să lași creșterea copiilor parțial sau în întregime în seama statului, așa cum dorea Platon, are prea puține aprecieri din partea lui. Dacă statul ar crește copiii, rezultatul ar fi o prea mare uniformitate și, poate, o asprime prea mare, iar copiii crescuți astfel ar fi ușor de recrutat pentru propagandă politică și pentru demagogie.

În ceea ce privește însă morala sexuală, în concepția lui Russell, tendința modernă spre o mai mare libertate de opinie și de acțiune este un lucru bun. Opiniile mai libere rezultă din slăbirea jugului moralei tradiționale, în special a moralei religioase, iar acțiunea mai liberă este făcută posibilă de îmbunătățirea mijloacelor contraceptive, care pun femeile pe picior de egalitate cu bărbații în privința controlului vieților lor sexuale.

În opinia lui Russell, doctrina că sexul este un păcat a făcut nespuse de mult rău. Răul începe în copilărie și continuă în viața adultă sub forma inhibițiilor și a tensiunilor pe care acestea le provoacă. Reprimând impulsurile sexuale, morala convențională subminează și alte genuri de sentimente amicale, făcându-i pe oameni mai puțin generoși și amabili, și mai înclinați către egoism și cruzime. Sexul trebuie să fie, desigur, guvernat de o etică, la fel cum trebuie să fie și afacerile sau sportul, însă aceasta nu trebuie să se bazeze pe „prejudecăți străvechi propuse de oameni needucați, într-o societate cu totul diferită de a noastră”, și aici Russell are în vedere vechile învățături ale părinților bisericii. „În sex, ca și în economie și politică, etica noastră este încă dominată de frici

pe care descoperirile moderne le-au dovedit ca fiind iraționale" (MM 196-7).

O nouă morală care să pornească de la respingerea puritanismului tradițional trebuie fundamentată pe convingerea că instinctul trebuie educat, nu reprimat. O atitudine mai liberă față de viața sexuală nu are drept consecință că ne putem pur și simplu urma impulsurile și face ce ne place. În viață trebuie să existe consistență, iar unele dintre strădaniile noastre cele mai serioase sunt cele îndreptate spre scopuri pe termen lung, care implică amânarea satisfacerii unor plăceri pe termen scurt. Mai mult, trebuie să existe considerație pentru alți oameni și „standarde de rectitudine”. Cu toate acestea, argumentează Russell, autocontrolul nu este un scop în sine, iar convențiile morale ar trebui să diminueze necesitatea lui, nu să o maximizeze. Autocontrolul survine atunci când instinctele sunt bine direcționate începând cu copilăria. Moraliștii tradiționali cred că, întrucât instinctele sexuale sunt puternice, ele trebuie să fie ținute sub control în copilărie, pentru ca ulterior să nu devină anarhice și grosolane. O viață bună nu se poate baza însă pe anxietăți și prohibiții.

Principiile generale pe care Russell crede că ar trebui fundat morala sexuală sunt așadar simple și puține la număr. În primul rând, relațiile sexuale trebuie să fie bazate pe „cât mai mult posibil din acea dragoste serioasă și adâncă dintre bărbat și femeie care cuprinde întreaga personalitate a amândurora și conduce la o fuziune prin care fiecare este îmbogățit și potențat”. În al doilea rând, dacă apar copii, ei trebuie să fie îngrijiți fizic și psihologic în mod adecvat. Niciunul dintre aceste principii nu este deosebit de șocant, remarcă Russell cu un anumit zâmbet, conștient de oprobiul pe care-l suportase pentru adulter, divorț, coabitarea fără căsătorie și nepăsarea de a ascunde aceste lucruri de ochiul publicului, toate acestea extrem de scandaloase la acea vreme. Împreună însă, principiile implică anumite ajustări importante ale codului moral convențional.

Una dintre aceste modificări este că se permite puțin din ceea ce se numește îndeobște „infidelitate”. Dacă oamenii nu ar fi educați să gândească sexul ca fiind înconjurat de tabuuri și dacă gelozia nu ar avea aprobarea moraliștilor, oamenii ar fi capabili de atitudini mai inimoase și

mai generoase față de semenii lor. Gelozia face ca în cupluri partenarii să se țină unii pe alții într-un soi de închisoare, ca și cum ea ar da fiecăruia un drept asupra celeilalte persoane și asupra nevoilor ei. „Infidelitatea nu ar trebui să fie considerată ceva îngrozitor”, scria Russell, întrucât existența „încrederii în forța absolută a unei afecțiuni profunde și permanente” este o legătură mult mai bună decât gelozia (MM 200-201). Într-un alt loc, Russell argumentează că nu poate exista nicio obiecție la adresa căsătoriilor deschise, cum se numește uneori un astfel de aranjament, cu condiția ca femeia să nu aibă copii cu un iubit și să se aștepte ca soțul să îi crească. Căsătoria lui Russell cu Dora s-a sfârșit în parte ca urmare a acestei probleme.

Russell încheie *MM* spunând că doctrina pe care o oferă nu este, în pofida acestor remarcas asupra fidelității, una a libertinajului; de fapt, ea implică la fel de mult autocontrol ca și morala convențională, cu diferența majoră că autocontrolul trebuie exercitat prin abținerea de la interferențe cu libertatea altora mai degrabă decât prin restrângerea propriei libertăți. „Se poate spera, cred”, scria Russell, „că o educație adecvată de la început va face ca acest respect pentru personalitatea și libertatea altora să devină relativ ușor; însă pentru aceia dintre noi care au fost educați să creadă că avem dreptul de veto asupra acțiunilor altora în numele virtuții, este neîndoielnic dificil să trecă peste exercițiul acestei forme agreabile de persecuție”. Esența unei căsătorii reușite este respectul reciproc și o adâncă intimitate. Când acestea două există, dragostea serioasă dintre bărbat și femeie este „cea mai fructuoasă dintre toate experiențele omenești”, iar acestea sunt lucrurile pe care ar trebui să le promoveze orice considerație spre căsătorie și morală (MM 202-3).

Mulți au găsit concepțiile lui Russell la acea vreme șocante. Lucrarea *Marriage and Morals* l-a făcut să-și piardă slujba de la New York în 1940 (deși, zece ani mai târziu, așa cum am observat, i-a adus un Premiu Nobel, ceea ce arată cât de impredictibilă poate fi viața), și, laolaltă cu reputația sa de bărbat căruia îi plăcea compania femeilor, i-a făcut pe mulți să-i atașeze eticheta de satir. Putem face însă două observații cu privire la aceste concepții. Una este bunul lor simț calm și tolerant. Cealaltă este că ele nu au apărut din senin; ele exprimă de fapt o atitudine împărtășită de avangarda intelectualilor de stânga din anii '20

-30, pentru care dragostea liberă și respingerea geloziei sexuale au fost principii nescrise. Russell a avut curajul și elocința necesare pentru a promova aceste idei în speranța de a aerisi un domeniu al vieții care avea o urgentă nevoie de așa ceva. În pofda revoluției din atitudini și practici care a apărut cu o generație mai târziu, facilitată, în parte, de pledoaria lui Russell, argumentele sale merită încă să fie citite, ca o contrareacție specifică.

În concepția lui Russell despre relațiile umane apar frecvent trei teme: una este caracterul dăunător al religiei, alta, nevoia unei bune educații, și a treia – libertatea individuală. Fiecare dintre ele a reprezentat o temă constantă în gândirea socială a lui Russell și fiecareia dintre ele el a acordat o atenție considerabilă. Le vom aborda pe rând.

Religia

Oamenii sunt surprinși atunci când află că Russell nu a fost ateu ci, de fapt, agnostic. Consistența îi cerea să accepte posibilitatea existenței unei divinități, deși credea că existența unui asemenea lucru este foarte improbabilă și, mai mult, că dacă ar exista un asemenea lucru – mai ales ceva asemănător Dumnezeuului creștin – universul ar avea un caracter și mai respingător, deoarece atunci ar trebui să acceptăm că o ființă omnipotentă fie permite, fie voiește ca răul natural și moral să existe în lume (unde „rău natural” desemnează boala, catastrofele precum cutremurele de pământ, uraganele și altele asemenea). Pentru Russell, o vizită în saloanele oricărui spital de copii ar trebui să fie suficientă pentru a ne face să simțim fie că nu poate exista o divinitate, fie că, dacă există, atunci ea este un monstru.

Este binecunoscut faptul că Russell a fost întrebat ce ar face dacă după moarte ar descoperi că există totuși Dumnezeu. El a răspuns că i-ar reproșa lui Dumnezeu că nu oferă suficiente dovezi ale existenței sale. El a fost întrebat, de asemenea, ce crede despre „Pariul lui Pascal”. Aceasta este poziția potrivit căreia ar trebui să credem în Dumnezeu, chiar dacă dovezile existenței lui sunt extrem de firave, deoarece avantajul de a proceda astfel, dacă Dumnezeu există, cântărește cu mult mai greu decât

dezavantajul, dacă el nu există. Russell a răspuns că dacă Dumnezeu ar exista, el ar fi de acord cu necredincioșii care și-au folosit creierile și au văzut că dovezile în favoarea credinței sunt nesatisfăcătoare.

O tehnică standard pentru Russell era să refuze să accepte o propoziție dacă nu i se ofereau bune motive să o accepte. O parte centrală din apărarea poziției că Dumnezeu există în cadrul teologiei naturale („teologia naturală” discută conceptul de divinitate independent de diferitele revelații din scriptură sau de experiența mistică) este constituită din bine-cunoscutele „dovezi ale existenței lui Dumnezeu”. Russell le discută în *De ce nu sunt creștin* (1957, prezentate inițial în forma unor prelegeri, în anul 1927).

Unul dintre aceste argumente este cunoscut sub numele de „argumentul primei cauze”, și susține că, în condițiile în care orice are o cauză, trebuie să existe o primă cauză. Russell susține însă că acest argument este inconsistent, deoarece dacă orice are o cauză, cum poate prima cauză lipsită de cauză? În unele concepții, Dumnezeu este cauza auto-cauzată (la Aristotel, motorul care se mișcă pe sine), dar fie această noțiune este incoerentă, fie, dacă desemnează ceva posibil, atunci sau principiul cauzalității universale, pe care se sprijină întreg argumentul, este fals, dacă principiul implică și că efectul trebuie să fie diferit de cauza lui, sau dacă o cauză poate fi propria cauză, de ce ar exista doar una de acest fel.

Un al doilea argument extrage din aparența unui plan [design] în univers concluzia că trebuie să existe un Planificator [Designer]. Cu toate acestea, în primul rând, aparența unui plan în lucruri este mai bine explicată de evoluție, fără a implica entități suplimentare în univers și este în acord cu datele empirice; în al doilea rând nu există oricum nicio dovadă a unui plan *general* al lumii, unde faptele – în acord cu al doilea principiu al termodinamicii, care ne spune că lumea se descompune de fapt – ne sugerează chiar contrariul.

Un al treilea argument este că trebuie să existe o divinitate care să ofere temeieri moralității. Această afirmație nu se susține însă, deoarece, așa cum argumentează Russell pe scurt în alt loc, „teologii au crezut

întotdeauna că decretul lui Dumnezeu sunt bune și că aceasta nu e o simplă tautologie: rezultă că binele este independent logic de decretul lui Dumnezeu" (*HSEP* 48). S-ar putea adăuga că dacă voința unei divinități este considerată temelul moralității, atunci motivul cuiva de a fi moral are cel mult valoarea prudenței; el constă într-o dorință de a scăpa de pedeapsă. Aceasta poate fi însă cu greu considerată o bază satisfăcătoare pentru viața morală și, oricum, amenințările nu sunt premise *logic* constrângătoare în niciun argument.

Un argument înrudit, folosit de Kant, este că trebuie să existe un Dumnezeu pentru a recompensa virtutea și a pedepsi viciul, întrucât este limpede din experiență că, în această viață, virtuții nu îi este întotdeauna și nici măcar prea des garantată o recompensă. A spune însă astfel, argumentează Russell, este ca și cum ai spune că, întrucât toate portocalele de la suprafața lăzii sunt stricate, portocalele de sub ele sunt bune, ceea ce este absurd.

Mulți oponenți ai religiei, deși deplâng efectul ei dăunător asupra lumii, ca promotor al persecuției și discordiei, găsesc totuși figura lui Iisus Christos atractivă. Nu este însă și cazul lui Russell. El îl considera pe Iisus mai puțin sensibil și milos decât Buddha și mult inferior lui Socrate din punctul de vedere al intelectului și al caracterului. Unele dintre comportamentele lui sunt dezagreabile, ca atunci când a blestemat smochinul – care n-ar fi putut să nu fie lipsit de fructe, întrucât era în afara sezonului – sau când îi amenința cu lăcașuri de agonie veșnică pe cei care refuzau să creadă în el. Russell observă că secole de-a rândul, atât cât a servit intereselor Bisericii, oamenii au fost încurajați să creadă în adevărul literal al acestor avertismente sângeroase. Atunci însă când, într-o epocă mai umană, criticii au observat cât de respingătoare erau, Biserica și-a schimbat punctul de vedere, susținând că ele trebuie înțelese doar în mod metaforic.

Russell și-a îndreptat criticile mai ales spre creștinism ca fenomen *organizat*. El ura superstiția – „Biserica Romano-Catolică susține că un preot poate transforma o bucată de pâine în trupul și sângele lui Christos vorbindu-i latinește” – și caracterul ei illogic – „Ni se spune să nu muncim sâmbăta, iar protestanții consideră că aceasta înseamnă că nu trebuie

să cântăm duminică”. În concepția lui Russell, creștinismul se distinge de alte religii prin disponibilitatea pentru persecuții. Creștinii au hărțuit și omorât eretici, evrei, liber-cugetători, dar și pe alți creștini; au înecat, ars și omorât în diverse alte chipuri mii de femei nevinovate acuzate de „vrăjitorie”; și au ofilit viețile a sute de milioane cu doctrinele lor absurde despre păcat și sexualitate.

Armele lui Russell în războiul contra religiei au fost în principal batjocura și disprețul. El cunoștea Biblia mai bine decât mulți dintre oponenții săi și îi putea amuți cu citatele adecvate, ca atunci când remarcă, comparând meritele religiei și științei, că „Biblia ne spune că iepurele rumegă”, ceea ce creează dificultăți fundamentalistilor care citesc zoologie. Într-adevăr, contrastul dintre religie și știință nu poate fi mai mare. Religia se ocupă cu adevăruri absolute și necontroversabile, care rămân valabile o eternitate, în timp ce știința este mai precaută și mai tatonantă. Religia pune limite gândirii, interzicând cercetarea atunci când ea intră în conflict cu ceea ce stabilește Biserica, în timp ce știința are mintea deschisă (*Religion and Science*, 14-16). Acestea sunt deosebiri semnificative. În fața rațiunii științifice, cel mai bun lucru pe care îl poate face religia, atunci când nu încearcă să rămână cu îndârjire fundamentalistă, este să-și reinterpreteze scripturile într-un sens alegoric și să se ascundă în spatele afirmației că adevărurile religioase depășesc înțelegerea omenească.

Deși Russell a fost ostil religiei, el era totuși un om religios. Acesta e doar un paradox aparent. Este posibil să ai o atitudine religioasă față de viață fără să crezi în ființe și evenimente supranaturale. O atitudine de acest fel este una în care aprecierea artei, dragostei și cunoașterii hrănește spiritul uman și aduce cu ea un sentiment de uimire în fața lumii și a celor dragi și un fel de intuiție a imensității din care faci parte. Într-un faimos, deși prea încărcat stilistic, eseu, „Profesiunea de credință a unui om liber”, scris sub influența eșecului primei sale căsătorii și a unor schimbări de concepție care i-au urmat, Russell prezintă chiar această viziune. Dar pasajul face și niște nuanțări mai întunecate:

„atunci când conflictul dintre realitate și ideal ajunge să fie pe deplin vizibil, un spirit de revoltă înflăcărată, de ură sălbatică împotriva

zeilor, pare necesar pentru afirmarea libertății. A sfida cu o răbdare prometeică un univers ostil, a-i ține răul mereu în fața ochilor, mereu urât cu patimă, a nu refuza nicio durere pe care răutatea Puterii o poate inventa pare să fie datoria tuturor celor care nu se apleacă în fața inevitabilului. Însă indignarea este încă o legătură, întrucât ea constrânge gândurile noastre să fie ocupate cu o lume rea, iar în sălbăticia dorinței din care izvorăște rebeliunea există un fel de autoafirmare pe care cel înțelept trebuie să o depășească. Indignarea este o supunere a gândurilor noastre, nu și a dorințelor noastre; libertatea stoicilor, o expresie a înțelepciunii, constă în supunerea dorințelor noastre, nu și a gândurilor noastre. Din supunerea dorințelor noastre izvorăște virtutea resemnării; din libertatea gândurilor noastre izvorăște întreaga lume a artei și filosofiei și o viziune despre frumusețe cu ajutorul căreia, în cele din urmă, recucerim lumea respingătoare. („A Free Man's Worship”, 1903, republicat în *Mysticism and Logic*)”

După cum arată acest pasaj, atracția pentru transcendență – pentru visul lui Spinoza despre o înțelegere absolut limpede, lipsită de pasiune, sinoptică a tuturor lucrurilor care ne vor elibera – a fost mereu temperată la Russell de faptele brute ale suferinței din lume. În „Prologul” la autobiografia sa, el scrie: „Dragostea și cunoașterea, atât cât sunt ele posibile, m-au purtat pe culmile celeste. Mila, însă, m-a readus, de fiecare dată, îndărăt pe pământ”.¹⁹ În felul lui agnostic, așadar, Russell se simțea atras de transcendență și s-a străduit să găsească căi pentru a conduce umanitatea acolo.

Educația

Cea mai importantă dintre aceste căi, spera Russell, este educația, care, pentru el, era o chestiune de care depinde modul cum sunt echipați oamenii pentru viață. El nu a abordat detaliile administrative legate de dotarea școlilor și universităților și de instruirea profesorilor, cum ar fi făcut Sydney și Beatrice Webb, ci a vorbit în schimb de ceea ce ar putea fi numite țelurile spirituale (din nou, într-un sens secular) ale educației. Scopul educației, scria el, este să formeze caractere, iar tipul cel mai bun

¹⁹ Ed.rom., p.16 (n.tr.).

de caracter este unul vital, curajos, sensibil și inteligent, „toate acestea în cel mai înalt grad”. Astfel exprimă el lucrurile în *On Education*, publicată în 1926, cu un an înainte ca el și Dora să deschidă Școala de la Beacon Hill. Această carte se ocupă în principal cu anii primei copilării, iar în autobiografia sa, Russell recunoaște că a fost „prea optimist în psihologia sa” și, sub unele aspecte, „prea aspru” prin metodele pe care le propunea. Un exemplu ar putea fi ideea, împrumutată din principiile lui Montessori, potrivit căreia dacă un copil are o conduită rea, el ar trebui să fie izolat de alți copii, până învață să fie bun. Russell a ajuns mai târziu să considere acest lucru o formă crudă de disciplină.

Cartea conține totuși unele sfaturi sănătoase. Începând încă de la vârste foarte mici, argumentează Russell, copiii ar trebui să fie înscriși într-o rutină și să le fie oferite, pe cât posibil, cât mai multe oportunități de a învăța, dar să li se ascundă cu grijă toate anxietățile părinților „pentru a nu fi transmise copilului prin sugestie”. Această afirmație reflectă convingerea lui Russell că, în condițiile în care anxietatea nu este un instinct întâlnit și la alte mamifere superioare, prezența ei la copii trebuie să fie rezultatul faptului că au învățat-o de la adulți. În același timp, el reamintea cititorilor să nu se martirizeze în calitate de părinți, ci să găsească un echilibru corespunzător între propriile lor interese și cele ale copiilor lor.

Pentru Russell, cunoașterea nu este doar prin ea însăși eliberatoare, ci și un paznic împotriva fricii. Un viu interes pentru lumea exterioară – o temă centrală și în lucrarea sa intitulată *The Conquest of Happiness* – este un sprijin de nădejde al unei vieți curajoase și fericite. Russell ne sfătuiește și cum să promovăm sinceritatea și generozitatea: nu pedepsiind contrariile lor – întrucât ceea ce ar putea să ne pară a fi, să zicem, o minciună, ar putea fi de fapt un exercițiu de imaginație – ci prin încurajarea trăsăturilor pozitive atunci când acestea apar. În această privință, recunoștea el mai târziu, se poate să fi fost prea optimist în legătură cu psihologia tinerilor. Experiența sa de fondator de școală l-a învățat curând că copiii sunt capabili să comită fapte imorale și că dacă acestea rămân nepedepsite, ele pot deveni monstruoase²⁰.

²⁰ *Împăratul muștelor*, William Golding, traducere de Constantin Popescu, Editura Humanitas, 2007 (n.r.).

Dar chiar și în aceste concepții foarte timpurii, Russell nu a fost adeptul principiilor de tip *laissez-faire* și, mai ales, nu în legătură cu studiul. El credea că dobândirea unor obișnuințe de auto-disciplină și de concentrare se vor dovedi eliberatoare pe termen lung și, deși argumenta că atenția copiilor ar trebui captată prin atragerea lor mai degrabă decât prin constrângere, în vederea realizării sarcinilor școlare, el nu era împotriva punerii lor să învețe, atunci când era nevoie de aceasta. Copiii ar trebui să fie în stare să citească în jurul vârstei de 5 ani, spunea el, și ar trebui să înceapă de timpuriu studiul a câtorva limbi. Instrucția elementară în matematică are nevoie de dresaj și este necesară. Poezia și teatrul pot fi gustate la vârsta școlii primare, însă adevărata apreciere a literaturii vine abia mai târziu. Clasicii, istoria și științele vin și mai târziu; în acest stadiu, elevul, după ce a încercat toate aceste subiecte, ar trebui să-l aleagă pe cel care i se pare mai interesant și să-l urmeze pentru el/ ea însăși (OE 18-62).

Aceste concepții despre curriculum sunt destul de convenționale. Ceea ce nu era convențional și a produs, prin urmare, scandal la acea vreme, a fost ce avea Russell de spus despre educația sexuală. S-au răspândit imediat legende despre Școala de la Beacon Hill; într-o povestioară, de pildă, un episcop ajunge la poartă și exclamă, întâlnind un copil despuiat, „Doamne, Dumnezeu!”; la care copilul despuiat îi răspunde „Nu există niciun Dumnezeu”. De fapt, tot ceea ce susținea Russell era să nu lăsăm copiii să fie complexați de trupurile lor și să-i informăm cu calm despre mecanica sexului înainte ca aceștia să ajungă la pubertate, un bun motiv pentru acest început timpuriu fiind ca ei să nu ajungă să învețe despre sex în moduri nepotrivite sau febrile. În acord cu poziția medicală de la acea vreme, Russell se îndoia că masturbarea este ceva bun, așa că, cel puțin în această privință, el poate cu greu fi acuzat de opinii primejdioase.

Cinci ani mai târziu, după experiența directă din propria școală, Russell a scris *Education and the Social Order* (1931). În ea, Russell subscrisa la aproape tot ce spusese în *On Education*, cu mențiunea că numea această lucrare teoria „negativă” și admitea că are nevoie de adăugiri. Teoria negativă susține că sarcina educației este să ofere oportunități și să îndepărteze barierele, astfel încât copiii să se poată dezvolta în felul

lor propriu. Russell vedea acum că este nevoie ca copiii să primească și o instrucție pozitivă cu privire la relațiile lor reciproce. El fusese șocat de episoadele de violență de la Beacon Hill și le considera un microcosmos al comportamentului brutal al adulților și chiar al națiunilor întregi. Teama sa că iraționalitatea și agresiunea sunt innăscute a fost adâncită de experiență, iar aceasta îl făcea să deplângă soarta lumii, deoarece părea că îi sugerează că naționalismul și războiul sunt caracteristici inevitabile ale condiției umane.

Russell nu a avut niciodată așteptări exagerate de la educație, însă în pofda dezamăgirii pe care i-a provocat-o experiența sa practică de profesor de școală, el și-a păstrat convingerea tipic liberală că speranțele pentru o lume mai bună trebuie să se concentreze în principal asupra acesteia. În scrierile sale populare despre chestiuni politice și sociale, Russell a încercat neobosit să educe, având drept sală de clasă întreaga lume. În pofda tuturor obstacolelor, el nu a pierdut niciodată speranța că oamenii dinamici, bravi, sensibili și inteligenți pot apărea doar dacă primesc o îndrumare corectă în copilărie.

Politica

Dacă vrem să înțelegem politica, susținea Russell, trebuie să înțelegem puterea. Toate instituțiile politice se înrădăcinează istoric în autoritate; la început, autoritatea unui lider sau rege tribal, căruia oamenii i se supuneau din frică; mai târziu, instituția regalității, pe care oamenii o acceptă pe baza tradiției. Russell nu era de acord cu cei care susțineau că societatea a apărut printr-un „contract social” original, prin care indivizii au renunțat la o parte din libertatea lor în schimbul unor beneficii – printre cele mai importante, siguranța lor – ale traiului în societate. Dacă ar fi existat vreun contract original, susținea el, acesta a fost unul între membrii elitei conducătoare, un „contract între cuceritori”, la care aceștia au subscris pentru a-și consolida poziția și privilegiile (*Power*, 190).

În concepția lui Russell, istoria sugerează că monarhia constituie cel mai timpuriu tip de aranjament politic dezvoltat. Autoritatea se infiltra prin ierarhia socială, pornind de la rege – care, în multe cazuri, pretindea

că a primit-o de la Dumnezeu – către aristocrație, mica nobilime și așa mai departe până la cel mai umil bărbat care își conducea propria familie și gospodărie. Avantajele sistemului, atunci când impunea loialitatea celor implicați, era coeziunea socială. Dezavantajul său este că stăpânul absolut nu are niciun motiv să conducă cu bunăvoință; există multe exemple de monarhii care au devenit tiranice și crude (*Puterea*, 189).

Succesorul natural al monarhiei este oligarhia, spune Russell, iar aceasta admite o varietate de forme: aristocrația, plutocrația, puterea deținută de preoți sau cea a partidelor politice. Conducerea de către cei bogați, ilustrată de cetățile libere din Evul Mediu și de Veneția până la cucerirea ei de către Napoleon, i se părea lui Russell că a funcționat destul de bine, însă nu credea că industriașii moderni se ridicau la acest nivel (*Power*, 193). Asemenea monarhiei, atunci când cere loialitate, atât Biserica cât și oligarhiile partidelor politice pot genera coeziune socială prin împărtășirea unor convingeri și ideologii, însă primejdia mai mare pe care o implică ele constă în amenințarea libertății. Astfel de oligarhii nu îi pot tolera pe cei care se opun vederilor lor și nici nu pot permite existența unor instituții care ar putea pune în pericol monopolul lor asupra puterii (*Power*, 195-6).

Cu toate acestea, observa Russell, există un avantaj să trăiești sub forme oligarhice de guvernare, cu condiția ca libertatea să poată fi asigurată în această situație, și anume că ele permit existența unei clase cu mult timp liber. Motivul este că timpul liber este o condiție pentru dezvoltarea vieții mentale - pentru literatură, instruire și artă. În trecut, existența sa implica sacrificiul multora, care trebuiau să trudească multe ore pentru ca puțini să se poată bucura de libertățile de care aveau nevoie. Însă Russell credea că, dacă tehnologia modernă este folosită așa cum se cuvine, „în douăzeci de ani am putea abolii toată sărăcia abjectă, jumătate din suferința provocată de boală în lume, întreaga sclavie economică care ține în lanțuri nouă zecimi din populație: am putea umple lumea de frumusețe și bucurie și instaura regatul păcii universale” (*Political Ideals*, 27). Și chiar dacă Russell făcea aceste remarce utopice în 1917, arătând o făclie în bezna războiului, ele nu sunt cu totul lipsite de importanță: dat fiind succesul științei și folosirea ei inteligentă în scopuri pacifice, nu există niciun motiv pentru care mai mult timp liber și, prin

urmare, mai multe condiții pentru o viață creatoare și înfloritoare, să nu fie posibile pentru mai mulți oameni. Această posibilitate subminează argumentul potrivit căruia trebuie să existe structuri sociale care să susțină o clasă cu mai mult timp liber, afirmând în schimb cu tărie supremația democrației.

Totuși, remarcă Russell, diferența dintre democrație și oligarhie este doar una de grad, în condițiile în care până și într-o democrație doar puțini oameni pot deține puterea reală. Acest fapt îl făcea cinic chiar în legătură cu mult glorificatul model parlamentarist britanic, în cadrul căruia un membru oarecare al Parlamentului este în realitate cu doar puțin mai mult decât un vot pentru partidul său sau al ei. Imaginea nu este însă cu totul dezolantă în ce privește democrația, căci deși nu poate garanta o bună guvernare, ea poate preveni totuși anumite rele, mai ales prin aceea că oferă garanția că niciun guvern rău nu poate sta la putere mereu (*Power*, 286).

Pentru Russell, cel mai pozitiv aspect al democrației este asocierea ei cu „doctrina libertății personale”, pe care o prețuia mult. Doctrina are două aspecte. Primul este că libertatea individului este protejată prin condițiile cerute pentru ca un proces să fie considerat drept, ceea ce îl protejează pe acesta de arestarea sau pedeapsa arbitrară. Al doilea este că există sfere ale acțiunii individuale independente de controlul autorităților, inclusiv libertatea opiniei și a credinței religioase. Aceste libertăți nu sunt nelimitate; în timp de război, spre exemplu, ar putea fi necesar ca libertatea opiniei să fie restrânsă în interesul securității naționale. Russell recunoștea că pot exista, într-adevăr, tensiuni mari între interesele societății ca întreg și cele ale unui individ care dorește cât mai multă libertate. „Nu este greu pentru un guvern să permită libertatea opiniei atunci când el se poate baza pe loialitate în acțiunile sale”, remarcă el, „însă atunci când nu poate, chestiunea e mai dificilă” (*Power*, 155).

Pentru Russell, aspectele care privesc organizarea politică sunt în mod crucial chestiuni legate de organizarea economică. Înainte de Primul Război Mondial, Russell a fost un apărător fervent al comerțului liber și a rămas un adept al întreprinderii libere pentru bunul motiv că el se opunea acumulării exagerate a puterii economice într-o singură

mână, indiferent că ar fi vorba de mână unor capitaliști sau de cea a unui guvern. El nu vedea niciun temei pentru care oamenii să nu fie bogați prin munca lor, dar era ostil ideii de avere moștenită. Deși a fost aproape toată viața un adept al socialismului, această aderență a avut o formă nuanțată. Rolul guvernului în viața economică, spunea el, este vegheze împotriva nedreptăților economice, însă acest lucru nu este cel bine făcut dacă plasezi proprietatea sau controlul asupra mijloacelor de producție în mâinile guvernului, ca în experimentul comunist din țările sovietice. Russell era mai degrabă atras de ceea ce se numește în Franța „sindicalism”, iar în Anglia „socialism de breaslă”, o concepție potrivit căreia fabricile ar trebui să fie conduse de muncitorii lor, iar industriile organizate în bresle. Acestea ar plăti o taxă statului în schimbul materialelor prime și ar fi în rest libere să își stabilească salariile și condițiile de muncă și să își vândă produsele. Mai departe, breslele ar alege între ele un Congres, consumatorii produselor lor ar alege un Parlament, și ambele laolaltă ar alcătui corpul național suveran, care stabilește taxele și acționează ca instanță supremă pe teritoriul respectiv, hotărând interesele muncitorilor și consumatorilor deopotrivă (*Roads to Freedom*, 91-2). Pentru a ne asigura că existența breslelor nu compromite libertatea, mai ales libertatea de exprimare, Russell propunea ca fiecare om să primească un salariu foarte mic, indiferent dacă el muncește sau nu, astfel încât fiecare să fie pe deplin independent atunci când alege. Oricine dorește să aibă mai mult decât acest venit minim va munci și cu cât ar munci mai mult, cu atât ar putea fi mai bogat. Russell a minimalizat obiecția evidentă că schema ar fi imposibilă dacă oamenii ar alege să nu muncească, și astfel nu s-ar încasa niciun ban din impozite, dar și-ar cere totuși venitul minim, susținând că cei mai mulți vor fi atrași spre muncă de perspectiva prosperității; de altfel, condițiile de muncă și viață vor fi plăcute în socialismul de breaslă și astfel ei nu vor avea rețineri să muncească (ibid. 119-120).

Principiul operativ în socialismul de breaslă constă în împărțirea acelei valori politice cheie, *puterea*. În concepția lui Russell, concentrația puterii, mai ales în mâinile celor care guvernează, crește probabilitatea războiului. Prin urmare, împărțirea ei între numeroase grupuri de divizi este extrem de dezirabilă. „Scopurile pozitive ale Statului, în plus față de păstrarea ordinii, ar trebui, pe cât posibil, să fie realizate nu

de către Statul însuși, ci de organizații independente, care ar trebui să fie lăsate complet libere atât timp cât Statul este asigurat că ele nu scad sub un minim necesar" (*Principles of Social Reconstruction*, 75). Russell a formulat acest principiu relativ timpuriu în gândirea sa politică și i-a păstrat credința și ulterior. În *Power*, el argumenta că este nevoie mai mult decât oricând de paznici împotriva tiraniei, propagandei și poliției oficiale – în legătură cu care el a făcut sugestia originală că ar trebui să existe de fapt niște paznici ai paznicilor: astfel, o forță a poliției ar trebui să-și îndeplinească sarcina obișnuită de a strânge faptele necesare pentru a aresta presupuși criminali și a-i trimite în judecată, în timp ce o alta ar trebui să se consacre strângerii de fapte pentru a dovedi că aceiași oameni sunt nevinovați.

Înrudită cu linia descentralizantă a politicii lui Russell a fost și ostilitatea sa față de naționalism. Înaintea celui de-Al Doilea Război Mondial, el a denunțat naționalismul drept o „idee stupidă” și drept „cel mai periculos viciu al timpurilor noastre”, care amenința distrugerea Europei. După Al Doilea Război Mondial, el l-a văzut repetându-se în Uniunea Sovietică și în America, doar că de această dată – întrucât ambele dețineau arme de distrugere în masă – era incomparabil mai primejdios. Singurul antidot sigur împotriva naționalismului și a amenințării pe care o ridică acesta, argumenta el, este un Guvern Mondial.

La prima vedere, această convingere parte greu de pus în acord cu credința lui Russell în descentralizare, el însuși recunoscând riscul plasării puterii militare în mâinile unei singure puteri universale. Însă el considera acest lucru infinit preferabil altor războaie mondiale, în care aveau să fie folosite arme de o capacitate distructivă din ce în ce mai mare, cu riscul distrugerii vieții pe Pământ. Or acesta îi părea lui Russell un rău atât de mare încât, practic, orice altceva ar fi fost preferabil. Un guvern mondial nu trebuie însă să fie doar un rău mai mic. Un mod avantajos de a menține controlul într-o anumită măsură asupra sa ar fi să împărți atât de mult puterea, în toate aspectele ei, mai puțin în cel militar, până la cele mai mici unități locale care ar putea fi eficiente. Cu toate acestea, spunea Russell la sfârșit:

„ca să aibă succes, un stat mondial sau o federație de state, va trebui să decidă chestiunile nu doar pe baza maximelor legale care ar fi aplicate de Tribunalul de la Haga, ci, pe cât posibil, în același sens în care ele ar fi decise de război. Funcția autorității ar fi să facă inutil apelul la forță, nu să ia decizii contrare celor la care s-ar ajunge prin forță.” (*Principles of Social Reconstruction*, 66)

Cum ar putea să fie înființat un guvern mondial? Este improbabil ca guvernele naționale să dorească să își cedeze suveranitatea lor pentru o viziune atât de utopică. În concepția lui Russell, cea mai eficientă metodă este ca o putere sau un bloc de puteri să câștige la un moment dat controlul asupra lumii și să constituie de facto guvernul mondial. În termenii Războiului Rece, NATO și Pactul de la Varșovia – sau, mai corect, reprezentanții lor – ar putea fi văzuți ca întrecându-se pentru a ajunge la acest rezultat. Russell îl compara cu apariția formelor stabile de guvernare în perioada medievală: un rege pune mâna pe putere și apoi, printr-un proces de evoluție, suveranitatea este adusă din ce în ce mai mult sub control democratic. El credea că un astfel de proces ar putea avea loc și în cazul guvernului mondial. „Înlocuirea anarhiei cu ordinea în relațiile internaționale, dacă se va produce, se va produce ca urmare a puterii superioare a unei națiuni sau a unui grup de națiuni. Și doar după ce un astfel de guvern unic va fi fost constituit va posibilă începerea unei evoluții spre o formă democratică de guvern internațional.” Russell considera că acest proces ar putea ține o sută de ani, timp în care guvernul internațional va fi început să merite „măsura de respect care va face posibil ca puterea lui să se sprijine pe lege și sentiment mai degrabă decât pe forță” (*New Hopes for a Changing World*, 77-78).

O temă a gândirii politice a lui Russell cu privire la politică și guvernare este cea a echilibrării libertății individuale cu necesitatea păcii internaționale. În cele din urmă însă lupta dintre acestea este inegală. Nu numai că nu există o astfel de libertate, dar nici măcar posibilitatea ei, dacă umanitatea este distrusă într-un război. Prin urmare, Russell era pregătit să vadă libertatea compromisă ori amânată în interesele salvării umanității. El dorea în mod firesc ca pacea și libertatea să poată fi asigurate împreună, însă experiența sa cu oamenii l-a obligat să accepte că brutalitatea, cupiditatea, iraționalitatea și alte caracteristici umane

comune fac acest lucru improbabil. Gândul, scria el, l-a umplut adesea de disperare. Acest lucru s-a întâmplat în timpul Primului Război Mondial, atunci când sute de mii de oameni au fost mânați într-un măcel reciproc inutil în noroiul Europei, și cu atât mai mult după Al Doilea Război Mondial, atunci când potențiale victime ale armelor nucleare nu mai sunt doar armatele sau chiar națiunile, ci – în cel mai rău caz posibil – întreaga populație a lumii. Dintr-un punct de vedere, este uimitor cât de puțini au limpezimea de a vedea acest fapt și imaginația pentru a-i simți oroarea. Este un mare merit al lui Russell că le-a deținut pe ambele.

Război și pace

Russell s-a opus Războiului Burilor și Primului Război Mondial, a sprijinit eforturile aliaților în Al Doilea Război Mondial și a muncit cu pasiune împotriva iminentei posibilități a unui Al Treilea Război Mondial și a actualității Războiului din Vietnam. Russell s-a opus războiului până la moartea sa, survenită la vârsta de 97 de ani. Atât activitățile sale timpurii, cât și cele târzii împotriva războiului au fost primite cu ostilitate și l-au aruncat în închisoare. Nimeni nu ar mai putea spune însă azi că Russell a greșit adoptând acele poziții; atunci când strigătele patriotarde și fluturarea flamurilor încetează și sunt calculate costurile în raport cu o evaluare mai sobră a motivelor pentru care au fost plătite, oamenii încep să privească războiul retrospectiv, așa cum Russell a avut geniul să-l privească chiar la acea vreme.

Russell nu și-a schimbat niciodată părerea că Primul Război Mondial a fost inutil. Între Germania și Marea Britanie nu exista nicio pricină de gâlceavă în 1914 cu excepția mândriei naționale și a unei iritări temporare privind chestiuni imperialiste. El credea că ostilitățile ar fi putut fi evitate prin negocieri, care ar mai fi calmat frustrarea justificată a Germaniei provocată de faptul că aceasta nu se descurcase atât de bine în cursa colonială. Însă Ministerele de Externe ale Europei erau pline de aristocrați motivați mai degrabă de *amour propre* decât de bun simț.

Oponenții lui Russell din Primul Război Mondial au argumentat că Germania se făcea vinovată de agresiune și de expansionism și urmarea hegemonia Europei, ceea ce amenința libertatea Marii Britanii deoarece, dacă Germania câștiga, ea ar fi imprimat spiritul ei autoritarist și birocratic tuturor popoarelor. Prin urmare, Marea Britanie avea un motiv excelent pentru a lupta. Russell nu a acceptat nici motivul invocat, nici rezultatul prognozat pentru cazul în care Marea Britanie ar fi refuzat să lupte; cel mai probabil, pentru el, ar fi reizbucnit conflictul franco-prusac din 1871 și ar fi avut loc un război scurt și decisiv. Însă chiar dacă ar fi câștigat Kaiser-ul – ceea ce ar fi fost un rău, dar nu un rău atât de mare ca războiul însuși – punctul esențial pentru el era că pentru a merge la război trebuie să ai un motiv copleșitor de bun și nimic asemănător nu a existat în 1914.

În 1939, lucrurile stăteau cu totul altfel. În anii '30, Russell încerca de fapt să calmeze spiritele, așa cum se vede din *Which Way to Peace?*. El nu a dorit să retipărească însă această carte, deoarece, la vremea când a terminat-o, el a ajuns să simtă că era nesinceră și că circumstanțele anilor '30 erau foarte diferite de cele din 1914:

„Fusesem în stare să privesc cu resemnare, dar fără plăcere, posibilitatea supremației Kaiser-ului Germaniei. Mă gândeam că, deși aceasta ar fi un rău, ea nu ar fi un rău la fel de mare ca un război mondial și tot ce îi urmează. Dar Germania lui Hitler era cu totul altceva. Naziștii mi se păreau pur și simplu revoltători – cruzi, bigoți și stupizi. Îmi erau la fel de odioși moral și intelectual” (A 430)

Russell găsea gândul înfrângerii de către acești oameni „insuportabil. „Prin urmare”, scrie el, „am decis conștient și hotărât că trebuie să sprijin acțiunile necesare victoriei în Al Doilea Război Mondial, oricât de greu ar fi de obținut victoria și oricât de dureroase consecințele ei” (ibid.).

Sfârșitul terifiant al războiului din Pacific, cu lansarea bombelor atomice asupra orașelor japoneze, l-a alertat imediat pe Russell că ceva cu totul nou intrase în calcul. Într-un discurs în Camera Lorzilor din noiembrie 1945, el și-a avertizat colegii de aceste pericole. La început, Russell a fost de părere că America ar trebui să-și folosească superioritatea în

privața armelor atomice pentru a-i constrânge pe ruși să nu le producă. Acest lucru a fost interpretat ca o cerere a lui Russell ca Statele Unite să lanseze provizoriu un atac atomic asupra Rusiei, însă el nu a mers atât de departe. El vedea că există o oportunitate ca Statele Unite să instituie un guvern mondial cu ajutorul superiorității lor militare și a făcut demersuri ca acest lucru să se întâmple. Deși Russell credea că multe lucruri sunt rele în ceea ce privește America, el prefera de departe poziția în general liberală și democratică a Statelor Unite tiraniei din Uniunea Sovietică. De fapt, în anii care au urmat celui de-Al Doilea Război Mondial, ostilitatea lui Russell față de Uniunea Sovietică, deja considerabilă în urma vizitei sale din anii '20, a sporit. O măsură a dezgustului său față de Războiul din Vietnam, 15 ani mai apoi, este că a ajuns să-i denunțe pe americani în aceiași termeni virulenți. Schimbarea de dispoziție nu a fost însă bruscă. „McCartism-ul” din Statele Unite, cu politica sa externă belicoasă și anticomunistă, l-au făcut treptat să creadă că americanii amenințau mai mult pacea decât Uniunea Sovietică. Criza rachetelor cubaneze din 1961 i-a confirmat opinia. În urma acestui eveniment, Russell a devenit un virulent antiamerican.

Ceea ce a schimbat lucrurile pentru Russell în privința armelor atomice a fost, în primul rând, construirea bombei de către sovietici, în 1949, și explozia-test a britanicilor din atolul Bikini în 1954. Ca o replică la acest ultim eveniment, el a înregistrat la radio faimosul discurs de Crăciun, „Pericolul omului”, avertizând Marea Britanie și întreaga lume de primejdiile îngrozitoare cărora le erau acum toți expuși. Acest discurs radiodifuzat a reprezentat un punct de cotitură; de atunci datează adevăratul început al campaniilor împotriva existenței armelor de distrugere în masă. În urma sa, Russell a primit nenumărate scrisori. Folosindu-se de impulsul generat de discursul său, el a organizat o petiție internațională, semnată de oameni de știință cunoscuți. Nu a încetat niciodată să ceară Marii Britanii să renunțe la armele nucleare, măcar pentru motivul, argumenta el, de a da un exemplu moral și altor națiuni, pentru a proceda la fel.

Opiniile sale despre cum trebuie administrat pericolul care pândea lumea s-au schimbat în anii '50 pe măsură ce situația internațională s-a înrăutățit, iar propriile sale eforturi au eșuat. A scris și a înregistrat

emisiuni la radio; pe lângă petiția sa, Russell a organizat o conferință unde a adunat laolaltă oameni de știință de ambele părți ale Cortinei de Fier, a participat la înființarea Campaniei pentru Dezarmarea Nucleară (CND) și i-a fost primul președinte. Pe măsură ce aceste mijloace calme și raționale s-au lovit repetat de zidul de cărămidă al intransigenței guvernelor, Russell a devenit din ce în ce mai deznădăjduit. S-a retras, așadar, din CND și s-a alăturat Comitetului, mult mai militant, al celor 100, care a început o campanie de nesupunere civică. Campania i-a adus o a doua condamnare la închisoare, la 42 de ani de la prima. În toate acestea, a fost puțin loc pentru teoretizare, deoarece Russell simțea că nu este timp pentru așa ceva; era nevoie de acțiune.

În ultimii săi ani de viață, atenția lui Russell a fost absorbită de Războiul din Vietnam. Înconjurat acum de persoane care se foloseau de numele său în publicații și articole de presă care – așa cum sugerează nu doar gramatica, ci și tonul lor – nu puteau veni chiar de la el, a atacat Statele Unite și, în speță, complexul lor militar-industrial, și CIA, acuzându-i de agresiune în Vietnam și de comiterea unor crime de război. Împreună cu Jean-Paul Sartre și cu alții, Russell a patronat Tribunalul Penal Internațional, destinat incriminării Americii pentru activitățile ei din Vietnam. La acea vreme, oamenii credeau că acuzațiile Tribunalului împotriva Statelor Unite erau mai degrabă isterice. După publicarea ulterioară a unor documente secrete ale SUA, multe dintre acuzații sunt acum cunoscute ca fiind adevărate.

Cel puțin într-o privință există o consistență remarcabilă între opoziția lui Russell față Primul Război Mondial și cea față de Războiul din Vietnam. Aceasta constă în faptul că el credea că în joc nu este un bine autentic, ci și că ambele tabere erau mâinate de cele mai josnice instincte umane – instinctele brutale, stupide și agresive – care, odată ce ajung să te controleze, îți permit orice: bombardarea femeilor și copiilor, folosirea otrăvurilor chimice, ecranul de fum, propaganda și minciunile îndreptate către populația de acasă. La sfârșitul vieții sale foarte lungi, Russell trebuie să fi găsit înfricoșător faptul că între 1914 și 1970 armele de război deveniseră mai distructive ca niciodată, deși omenirea nu se schimbase cu nimic.

Capitolul 5

Influența lui Russell

Dacă vrei să vezi influența lui Russell, privește în jurul tău la modul cum se face în general filosofie în limba engleză din perioada interbelică și până azi. Privește logica, filosofia matematicii și noul climat moral din lumea occidentală a secolului al XX-lea și la încercările de a opri proliferarea armelor nucleare. Istoria completă a oricăreia dintre aceste teme trebuie să facă referire la Russell.

În unele dintre aspectele pomenite el este doar unul dintre mai mulți actori, fiind, spre exemplu, departe de a fi singur, de pildă, în revoluționarea moralei în secolul trecut. În schimb, Russell a fost mult mai aproape de un rol principal în campania pentru dezarmarea nucleară, așa cum fusese și în mișcarea pacifistă din Primul Război Mondial.

În filosofie însă, locul lui Russell este unul atât de central, încât, așa cum am remarcat în capitolul introductiv, el este practic emblema acesteia. Continuatorii săi în domeniul filosofiei își conduc cercetarea filosofică în stilul său, abordând probleme pe care el le-a identificat sau cărora le-a dat o formă contemporană, folosindu-se instrumente și de tehnici pe care el le-a dezvoltat și fiind în principal de acord cu scopurile și asumptiile adoptate de Russell. O măsură a influenței sale extraordinare este că mulți filosofi mai tineri abia dacă sunt conștienți că toate aceste lucruri i le datorăm lui.

Jules Vuillemin a susținut că filosofia contemporană a început cu *Principles of Mathematics* a lui Russell. Cunoscutul filosof american, W. V. Quine, citând această remarcă, schimbă metafora, afirmând pentru el această lucrare este „embrionul filosofiei secolului al XX-lea” (W. V. Quine, „Remarks for a Memorial Symposium”, în Pears, *Bertrand Russell*, 5). Quine însuși a început să fie atras de filosofie citindu-l pe Russell. În tinerețe, prima sa instrucție în logică, știință și filosofie i-a fost oferită de cărțile lui Russell; ca mulți alții, el a simțit „forța lor de atracție”

și a fost convins de ele să studieze mai întâi logica și filosofia matematicii, iar apoi, filosofia cunoașterii și a științei. „Adevărata muză științifică a logicii lui Russell s-a făcut simțită în teoria sa epistemologică asupra cunoașterii naturale”, scria Quine. „Acest lucru a fost cu deosebire limpede în 1914, în *Our Knowledge of the External World*. Acea carte a trezit în unii dintre noi, și cu siguranță Carnap a fost unul dintre aceștia, noi speranțe pentru fenomenalism” (ibid. 2-3). La acea carte Quine adaugă prelegerile despre atomismul logic, precum și *The Analysis of Mind* și *The Analysis of Matter* ca lucrări influente, susținând că „relevanța lor pentru filosofia științifică occidentală din acest secol este imposibil de neglijat” (ibid.). De asemenea, nu poate fi neglijată relevanța logicii pentru filosofia lui Russell, deoarece, după cum remarca Quine, „numele lui Russell este inseparabil de logica matematică, care îi datorează mult”, mai ales în ceea ce privește teoria descripțiilor și teoria tipurilor.

Russell a elaborat teoria tipurilor pentru a depăși paradoxurile pe care le descoperise atunci când încerca să ofere matematicii o fundamentare logică. În timpul în care încerca să soluționeze această problemă, el a schițat mai multe alternative, inclusiv una care avea să câștige teren în teoria mulțimilor – într-o versiune elaborată de Ernst Zermelo – înlocuind astfel teoria la care s-a oprit Russell în cele din urmă. Cu toate acestea, teoria sa a tipurilor a avut o influență imensă în filosofie. Ideea care o motiva a fost adaptată de adepții pozitivismului logic în anii '20-'30 pentru a-și organiza atacul împotriva metafizicii, iar Gilbert Ryle a aplicat o versiune a sa pentru eliminarea „greșelilor categoriale”, acel gen de greșeli ilustrat de cazul când cineva crede că Universitatea Oxford este o altă entitate față de toate colegiile și instituțiile care o compun. După părerea lui Quine, teoria tipurilor l-a influențat și pe Edmund Husserl dar și, împreună cu alte aspecte ale logicii lui Russell, pe marii logicieni polonezi, Stanislaw Lesniewski și Kazimierz Ajdukiewicz (Pears, *Russell*, 4).

La aceasta mai trebuie adăugată importanța teoriei descripțiilor. Quine afirmă:

„Teoria logică a descripțiilor a lui Russell a fost importantă din punct de vedere filosofic, atât pentru relevanța ei directă pentru problemele

filosofice care vizează înțelesul și referința, cât și pentru valoarea ei ilustrativă, de paradigmă a analizei filosofice. Teoria tipurilor logice a lui Russell a stabilit noi tendințe imediat în metafizica categoriilor ontologice, în antimetafizica pozitivismului logic și, revărsându-se din albia largă a filosofiei, în lingvistica structurală. Mai poate exista vreun motiv de uimire că Vuillemin consideră lucrarea de logică a lui Russell ca inaugurând filosofia contemporană?" (Pears, *Russell*, 4-5)

La moartea lui Russell, Gilbert Ryle a scris un articol comemorativ în revista editată de Aristotelian Society, cel mai important club britanic de filosofie, unde Russell, începând din 1896 își prezenta frecvent studiile. În acel articol, Ryle a identificat aspectele din care, din punctul său de vedere, opera lui Russell i-a fixat filosofiei secolului al XX-lea „traectoria precisă” („Bertrand Russell: 1872-1970”, retipărit în Roberts, *Bertrand Russell Memorial Volume*). Unul dintre aceste aspecte a fost „un nou stil de muncă filosofică pe care Russell, în opinia mea, singur, l-a introdus printre tacticile gândirii filosofice” (ibid. 16). El a constatat în folosirea cazurilor dificile pentru a testa tezele filosofice, o formă de experimentare conceptuală, destinată scrutării afirmațiilor și conceptelor filosofice. De pildă, în studiul său „Mathematical Logic as Based on the Theory of Types” („Logica matematică bazată pe teoria timpurilor”) Russell enumeră șapte contradicții care cer o soluționare din partea unei teorii competente și propune ca test de adecvare pentru teoria tipurilor propusă de el ca aceasta să reușească să le rezolve pe toate. Această tehnică ocupă azi un loc comun în metoda filosofică. „Experimentele mentale” sunt elaborate pentru a pune la încercare un punct de vedere – așa cum se întâmplă în etică, de pildă, unde un principiu este aplicat la o varietate de cazuri din ce în ce mai dificile pentru a putea vedea dacă face față în discuțiile care privesc concepte importante ale dreptului sau metafizicii, precum cel de identitate personală, unde sunt inventate „teste de supraviețuire” imaginative pentru a vedea dacă am mai considera persoanele care intră și ies din ele ca fiind „aceeași persoană”.

Și mai important în concepția lui Ryle a fost modul în care Russell a introdus în filosofie disciplina logicii formale. „Datorită lui și, într-o mai mică măsură, lui Frege și Whitehead, o instrucție în logica formală post-aristotelică a ajuns să fie privită oarecum ca o condiție *sine qua non*

pentru a deveni filosof” (ibid. 19). Ryle era bine plasat pentru a cunoaște aceste lucruri, iar influența sa a fost decisivă pentru ca acest lucru să se impună în programa de cursuri de la Oxford. Motivul pentru care este nevoie de o instrucție logică este că ea introduce rigoare și promite intuiții de genul celor ilustrate de teoriile lui Russell asupra descripțiilor sau tipurilor. Asemenea lui Quine, Ryle o menționează pe ultima, considerând-o deosebit de importantă pentru a ilustra modul în care sensul poate fi distins de nonsens, influențând, în acest fel, în opinia sa, atât pe tânărul Wittgenstein, cât și pe adepții pozitivismului logic.

Vuillemin a numit prima mare încercare a lui Russell de a oferi matematicii o fundație logică „creuzetul filosofiei analitice”. Această denumire este fără îndoială corectă, în sensul că într-o formă preliminară și, uneori, incipientă, Russell a realizat acolo o identificare preliminară a principalelor sale metode și probleme. Cu toate acestea, și Quine are dreptate să susțină că filosofia analitică se bazează pe întreaga activitate a lui Russell dintre anii, să spunem, 1900 și 1930. În unele dintre aceste locuri însă, sunt mult mai vizibili germenii unor lucrări ulterioare. Să luăm, spre exemplu, capitolul al doilea din *Our Knowledge of the External World*, intitulat „Logic as the Essence of Philosophy”. Acest capitol este un document ilustrativ din două puncte de vedere. În primul rând, este una dintre cele mai clare formulări ale scopurilor, motivațiilor și metodelor caracteristice stilului de analiză practicat de Russell. În al doilea rând, el conține o schiță a proiectului filosofic adoptat de Wittgenstein în *Tractatus Logico-Philosophicus*, arătând cum se formează ideile și se dezvoltă.

Russell începe al doilea capitol din OKEW cu afirmația că problemele filosofiei „se reduc toate, în măsura în care sunt în mod real probleme filosofice, la probleme de logică” (OKEW 42). Prin aceasta el vrea să spună că problemele filosofice pot fi limpezite și risipite prin aplicarea tehnicilor logicii matematice elementare, care „ne permit să lucrăm ușor cu idei mai abstracte decât cele pe care raționamentul simplu, verbal, le poate enumera; ele sugerează ipoteze fructuoase, care cu greu ar putea fi gândite în alt mod; și ne permit să vedem repede care este cel mai mic stoc de materiale cu care poate fi construit un anumit edificiu, logic sau științific” (OKEW 51). În speță, teoriile percepției și cunoașterii pe care

le oferă el în capitolele ulterioare ale *OKEW* sunt „inspirate de logica matematică și nu ar fi putut fi niciodată imaginate în lipsa ei” (ibid.). În joc este în principal ideea că logica ne permite să specificăm *formele* faptelor și ale propozițiilor care le exprimă. Paradigma unei analize care rezolvă o mare problemă prin aceea că dezvăluie forma unei propoziții este, și va fi, teoria descripțiilor. Chiar și mai înainte, Russell folosisese analiza formală pentru a arăta că unele propoziții nu au forma subiect-predicat, ci sunt mai degrabă relaționale, fapt ce, în opinia lui, respingea idealismul și justifica asumarea pluralismului.

Atunci când discută relațiile, în capitolul al doilea din *OKEW*, Russell observă că ele pot fi înțelese adecvat doar dacă avem la dispoziție o clasificare a formelor logice ale faptelor. Aici apare schița anticipativă a *Tractatus*-ului lui Wittgenstein. Nu sugerez că Russell a preluat ideea de la Wittgenstein, care, cu doi ani înainte ca Russell să scrie acest capitol, era studentul său la Cambridge ci, mai degrabă, contrariul: Wittgenstein a preluat aceste idei de la Russell. Voi prezenta pe scurt temeiurile pentru această afirmație. În primul rând este necesar să ne reamintim argumentul conținut în *Tractatus*-ul lui Wittgenstein. Folosind propriile cuvinte ale lui Wittgenstein și sistemul său de numerotare rearanjat (aici pentru a arăta structura argumentului), tezele fundamentale ale *Tractatus*-ului sunt:

1. Lumea este tot ce se întâmplă.
- 1.1 Lumea este totalitatea faptelor, nu a lucrurilor.
2. Ceea ce se întâmplă, adică faptul, este existența stărilor de lucruri atomare.
- 2.01 Starea de lucruri atomică este o legătură între obiecte (lucruri).
- 2.02 Obiectul este simplu.²¹

Paralelă cu această descriere austeră a structurii lumii există o descriere a structurii corespunzătoare a gândirii, așa cum este ea exprimată în propoziții, o relație pe care Wittgenstein o numește „relație de reprezentare” [picturing]:

²¹ Ed. rom., pp. 79-81 (n.tr.).

3. Imaginea logică a faptelor este gândul.
- 3.1 În propoziție gândul se exprimă într-un mod ce poate fi perceput prin simțuri.
- 3.2 În propoziții gândul poate fi exprimat în așa fel încât obiectelor gândului le corespund elemente ale semnului propozițional.
5. Propoziția este o funcție de adevăr a propozițiilor elementare.
- 4.21 Cea mai simplă propoziție, propoziția elementară, afirmă existența unei stări de lucruri atomare.²²

Și așa mai departe, din ce în ce mai detaliat. Este de la sine înțeles că ideile logice care stau la baza acestor teze sunt desigur familiare din lucrările anterioare ale lui Russell, însă ele privesc în principal noțiunea de structură și mijloacele de a o analiza, așa cum sunt ele ilustrate de teoria descripțiilor. Mult mai frapant este conținutul efectiv al concepțiilor exprimate de Wittgenstein, în *Tractatus* și, respectiv, de Russell, în al doilea capitol din *OKEW*. În acest capitol, Russell scrie:

„Lumea existentă constă dintr-un număr de lucruri cu numeroase însușiri și relații. O descriere completă a lumii existente ar avea nevoie nu doar de un inventar al lucrurilor, ci și de menționarea tuturor însușirilor și relațiilor... atunci când vorbesc despre un „fapt”, nu am în vedere unul dintre lucrurile simple din lume, ci că un anumit lucru are o anumită însușire sau că anumite lucruri stau într-o anumită relație... Acum, un fapt, în acest sens, nu este niciodată simplu, ci are întotdeauna doi sau mai mulți constituenți... Oricare ar fi un fapt, există o propoziție care exprimă faptul, pe care o voi numi propoziție atomară, întrucât, așa cum vom vedea imediat, există și alte propoziții compuse din propoziții atomare într-un mod analog cu cel în care atomii compun moleculele... Pentru a păstra în limbaj paralelismul dintre fapte și propoziții, vom da numele de „fapte atomare” acelor fapte pe care le-am menționat până acum” (*OKEW* 60-1, 62).

Ș.a.m.d.

²² *Ibid.* (n.tr.).

Acum, prezentarea făcută de Russell aici este doar o schiță, și este prezentată într-un mod informal. În *Tractatus*, Wittgenstein își prezintă tezele mai detaliat, numerotate într-un mod sistematic, care lasă impresia de rigoare, deși este de fapt doar un argument parțial. Wittgenstein este, de asemenea, atent să desprindă teoria sa despre structurile paralele ale limbajului și lumii de orice considerații epistemologice, în timp ce Russell dă exemple concrete de fapte, însușiri și relații: un exemplu de fapt atomic este „acesta este roșu”, iar de unul molecular – „este luni și plouă”.

Faptul că ideile de bază ale *Tractatus*-ului lui Wittgenstein derivă din aceste idei ale lui Russell se poate arăta prin aceea că schița din capitolul lui Russell recapitulează o prezentare mai lungă pe care el a încercat să o ofere într-un manuscris intitulat acum *Theory of Knowledge* (titlul i-a fost dat când a fost reconstituit și publicat postum). Russell lucra la această scriere în 1913 atunci când Wittgenstein îi era student. El i-a arătat manuscrisul lui Wittgenstein, care a criticat ideile prezentate aici cu privire la cunoașterea nemijlocită și la judecată. „Cunoaștere nemijlocită”, așa cum am spus într-un capitol anterior, este numele dat de Russell relațiilor cognitive fundamentale dintre un subiect și obiectele de diferite tipuri, iar „judecata” este o relație complexă care poate fi descrisă drept acceptarea unei propoziții ca adevărate în virtutea cunoașterii nemijlocite a constituenților ei. Nu cunoaștem detaliile criticilor lui Wittgenstein. Russell face referire la ele într-o scrisoare, remarcând: „eram amândoi iritați de căldură. I-am arătat o parte esențială din ceea ce scrisesem. A spus că totul este greșit și că nu sunt pomenite dificultățile – că a încercat concepția mea și știa că nu merge. N-am putut să înțeleg obiecția lui – de fapt ea abia dacă a fost articulată – dar simt că trebuie să aibă dreptate.” În principal din acest motiv Russell a publicat doar o parte a manuscrisului și, câțiva ani mai târziu, a renunțat la conceptul de cunoaștere nemijlocită care ocupa aici o poziție centrală. Însă planul de bază – cel al propozițiilor moleculare analizabile în constituenți atomari, care exprimă fapte cu o structură paralelă, relația dintre fapte și propoziții fiind presupusă de înțelegerea ultimelor de către noi – rămâne în schița oferită în capitolul al doilea din *OKEW*, acesta este scheletul pe care Wittgenstein va așeza un conținut oarecum diferit în *Tractatus*.

Nu este surprinzător ca ideile lui Wittgenstein să provină de la Russell pe această cale. Russell a fost de fapt singurul profesor de filosofie pe care l-a avut Wittgenstein și, cu puține excepții identificabile, lucrările lui Russell au constituit principalele lui lecturi filosofice. Prietenul lui, David Pinsent, scria în jurnalul său: „Este evident că Wittgenstein este unul dintre discipolii lui Russell și că îi datorează enorm”. Este limpede atunci că unul dintre roadele filosofice ale operei lui Russell a fost *Tractatus*-ul lui Wittgenstein. Se poate argumenta că, într-un mod complex și, de data aceasta, negativ, Russell este una dintre principalele influențe și asupra filosofiei târzii a lui Wittgenstein.

Dacă lista influențelor lui Russell nu ar cuprinde decât numele menționate deja – Quine, Carnap, pozitivismul logic, Wittgenstein și Ryle, la care, pe baza propriei mărturii, ca și în cazul lui Quine, trebuie adăugat cel al lui A. J. Ayer – ea ar fi o demonstrație convingătoare a afirmației lui Vuillemin, potrivit căreia Russell este fondatorul și patronul spiritual al filosofiei analitice a secolului al XX-lea. Sunt însă mult mai multe de spus în această privință și este, de asemenea, cert că unii au câștigat cununa de lauri în alte competiții. Ambele aspecte merită discutate.

Din păcate, colecția de studii ale lui Russell editate de R. C. Marsh sub titlul *Logic and Knowledge* nu are un index. Această colecție strânge laolaltă unele dintre cele mai importante și influente eseuri ale lui Russell, cele mai multe fiind lecturi obligatorii pentru filosofii analitici. Printre ele se numără: „The Logic of Relations”, „On Denoting”, „Mathematical Logic as Based on the Theory of Types”, „On the Nature of Acquaintance”, „The Philosophy of Logical Atomism”, „On Propositions: What they Are and How they Mean” și altele. În lipsa unui index, un student atent, studiind aceste articole, își va face probabil propriul index cu creionul pe paginile finale ale exemplarului său. Răsfoindu-l pe al meu găsesc referințe nu doar la temele pe care le-am aștepta într-o colecție de scrieri ale lui Russell – descripții, denotare, tipuri, ficțiuni logice, analiză, cunoaștere nemijlocită, date senzoriale, relații, universale, particulari, fapte, propoziții ș.a.m.d. –, ci și o listă de itemi care seamănă cu unele dintre obsesiile filosofiei analitice: atitudini propoziționale, modalitate și lumi posibile, vaguitate, naturalism, funcții de adevăr, natura

minții, verificare, adevăr, existență, înțeles și multe altele. O foarte mare parte dintre aceste obsesii vine de la Russell însuși, iar prin temele abordate și varietatea lor, opera sa constituie o schimbare importantă de direcție în istoria filosofiei. Chiar dintre cei cinci contemporani pe care Russell îi citează frecvent cu recunoștință – el fiind extraordinar de generos, chiar prea generos în atribuirea surselor sale de inspirație altora – și anume Peano, Frege, Whitehead, Moore și William James – doar unul este comparabil cu el în privința abordării acestui gen și (într-o mai mică măsură) acestui număr de teme, iar acela este Frege.

Deși Frege l-a influențat pe Russell și a realizat lucruri strălucite în filosofia matematicii și a limbajului, influența sa a fost mai mică decât am putea presupune: căci Russell nu l-a înțeles pe Frege atunci când l-a citit prima dată și a trebuit să redescopere singur unele dintre concepțiile lui Frege înainte să le înțeleagă importanța. Chiar și atunci, în anumite puncte esențiale, precum distincția lui Frege dintre înțeles și referință, el nu a adoptat poziția lui Frege și a trasat o distincție diferită, deși mai puțin fericită. Mai mult, gândirea lui Frege, deși profundă, a fost mai puțin cuprinzătoare decât a lui Russell, astfel că aplicațiile date de Russell noilor idei din logica matematică în vederea largirii preocupărilor filosofiei au fost realmente fără precedent. Originalitatea contribuțiilor lui Russell este, așadar, considerabilă.

Influența lui Russell a acționat și în alte moduri. În capitolul al treilea din *OKEW*, el a abordat problema explicației percepției spațiale, construind o „ipoteză model” drept posibilă explicație a modului cum spațiile private, experimentate de indivizi prin vedere, având prin excelență un caracter perspectival, ajung să fie comparate cu spațiile private ale altor indivizi în noțiunea de spațiu public. El a realizat aceasta construind un model, iar ulterior „prin eliminarea a ceea ce era superfluu în ipoteza noastră, a rămas un reziduu care poate fi considerat răspunsul abstract la problema noastră” (*OKEW* 94). El ne poartă pas cu pas printr-o construcție care ne arată cum să depășim discrepanța aparentă, dar semnificativă, dintre lumea simțurilor și lumea fizicii. O tehnică similară a fost adoptată mai târziu de P. F. Strawson în cartea sa *Individuals*, unde a folosit-o pentru a construi o lume pur auditivă cu scopul de a explora conceptele de particular de bază și de reidentificare. Ea a fost folosită și

de Ayer în lucrarea sa *Central Questions of Philosophy* pentru a determina cât de întinse capacități perceptuale și conceptuale trebuie să asigure unei persoane care percepe pentru ca el să poată avea experiențe senzoriale. Există și alte exemple.

O trăsătură frapantă a moștenirii lui Russell o reprezintă faptul că aceasta este aproape în întregime una filosofică, nu una logică sau matematică. Acest fapt are nevoie de o explicație. G. T. Kneebone a remarcat: „Cu toată inspirația pe care *Principia Mathematica* le-a comunicat-o logicienilor și filosofilor din secolul al XX-lea și cu tot caracterul ei extrem de fecund în calitate de sursă de concepte și tehnici simbolice, această mare lucrare rămâne în literatura despre fundamentele matematicii un clasic solitar, fără urmași.” Această evaluare nu este adevărată în mod strict; avantajele notației logice introduse de *Principia* formează baza a ceea ce constituie astăzi notația standard și au existat și versiuni ale unora dintre părțile tehnice din această lucrare, de pildă versiunea lui Quine a teoriei tipurilor. Remarca este însă în general corectă și acest fapt are nevoie de comentarii. Pe scurt, ceea ce se poate spune este că, în timpul în care Russell scria *Principia* și după scrierea ei, a avut loc o explozie în cercetarea matematică și logică, despre care e corect să spunem că a făcut rapid ca *Principia* să devină o lucrare învechită. Au fost formulate o varietate de logici, au fost descoperite formalizări ale aritmeticii fără ajutorul logicii, logica și teoria mulțimilor s-au dovedit relative (unele dezvoltări ale anumitor abordări au arătat că nu există o logică sau o teorie a mulțimilor unice sau „absolute”), teoria mulțimilor în formularea Zermelo-Fraenkel a înlocuit-o pe cea care folosea teoria tipurilor, iar teorema de incompletețitudine a lui Kurt Goedel, care spune, în esență, că nici matematica, nici logica nu pot fi axiomatizate, a pus capăt speranței logiciste a lui Russell de a explica sursa și temeiul cunoașterii matematice în termeni logici.

Prin urmare, proiectul *Principia* și încercările lui Russell de a depăși dificultățile tehnice care stăteau în calea realizării lui sunt valoroase în principal datorită dezvoltărilor lor în filosofie mai degrabă decât pentru locul lor în istoria matematicii. Același lucru este valabil și despre opera lui Frege, cu excepția faptului că unele dintre inovațiile sale tehnice din logica formală au avut o importanță imensă pentru dezvoltarea ulterioară a acesteia.

Frege este celălalt mare gânditor de la începutul secolului al XX-lea pe seama căruia se pune fondarea filosofiei analitice. Cărturarul care îl așează pe Frege în centrul hărții filosofice a secolului trecut, Michael Dummett, argumentează că esența filosofiei analitice este afirmația că pentru a înțelege cum gândim asupra lumii trebuie să examinăm limbajul, întrucât limbajul este singurul drum de acces spre gândire. Aceasta face ca filosofia limbajului să ocupe poziția centrală, înlocuind teoria cunoașterii, care, din vremea lui Descartes, deținuse acest loc, iar această înlocuire a teoriei cunoașterii de către filosofia limbajului i se datorează ea însăși, spune Dummett, lui Frege. Frege s-a angajat în același program ca și Russell – cu două decenii înaintea acestuia – acela de a fundamenta matematica pe logică. Frege a descoperit că instrumentele logice care-i stăteau la dispoziție erau cu totul inadecvate pentru sarcina pe care și-o asumase, apoi s-a apucat să inventeze altele noi și a reușit. Inovațiile sale au simplificat logica și i-au sporit mult puterea. Totodată, Frege a sesizat că ar fi trebuit să ilustreze noțiunile de referință, adevăr și înțeles pentru a-și duce proiectul la bun sfârșit, și de aici, spune Dummett, a început filosofia limbajului.

Neîndoielnic, opera lui Frege este de primă importanță în filosofie. Este, de asemenea, neîndoielnic că Frege l-a influențat pe Russell, deși în felul echivoc schițat câteva paragrafe mai sus. Este însă greu să fii de acord cu pretenția lui Dummett asupra priorității istorice a lui Frege și nu doar pentru că concepția lui Dummett despre filosofia analitică este nerealist de restrictivă. Este un fapt că opera lui Frege a fost foarte puțin cunoscută în timpul vieții sale (a murit în 1925) și că Russell a fost aproape singur în încercarea de a o face mai cunoscută. Chiar și astfel, abia în anii '50 și, de fapt, abia la apariția primului dintre studiile importante ale lui Dummett despre Frege, în anii '60, a fost apreciată pe deplin semnificația operei lui. La întrebarea pur istorică ar fi mai corect să spunem că valoarea deosebită a ideilor lui Frege ține de importanța lui teoretică mai degrabă decât de cea istorică. Pentru o bună parte din opera lui Russell – teoriile sale asupra percepției și cunoașterii, filosofia lui a minții și a științei – ar fi corect să spunem că este adevărat contrariul: importanța ei este mai degrabă istorică decât teoretică. Însă unele dintre lucrările lui Russell, așa cum am văzut, au atât o valoare teoretică,

cât și una istorică, și acesta este motivul pentru care ele sunt influente în filosofia analitică.

Pretențiile lui Moore la un rol de fondator al filosofiei analitice sunt, de asemenea, avansate uneori, și nu fără temei. Russell, în felul său generos, a atribuit desprinderea sa de idealism influenței lui Moore și este neîndoielnic că temperamentul filosofic și metodele lui Moore au avut un efect asupra lui. Moore a afirmat că în timp ce majoritatea gânditorilor începeau să filosofeze datorită uimirii, motivul său pentru a filosofa a fost surprinderea în fața a ceea ce spuneau alți filosofi. Tehnica sa era să caute definiții ale termenilor cheie și ale conceptelor în discuție într-o anumită arie a cercetării filosofice. El cerea de la definiție ca definiens-ul (ceea ce afirmă definiția) să fie sinonim cu definiendum-ul (expresia sau conceptul definit), dar să nu conțină termeni comuni acestuia. Problema cu această tehnică este că, chiar dacă astfel de definiții ar fi posibile – și este neîndoielnic că ele sunt astfel, chiar și în cazul definițiilor lexicale, precum cele obișnuite, din dicționare – ele constituie doar un gen de definiții, în timp ce alte genuri, de pildă, definițiile analitice (definirea a ceva prin descrierea structurii sau funcției lui) și definițiile implicite [definitions in use] (a permite ca un termen să se explice de la sine, arătând cum funcționează el), sunt adesea și mai practice, dar și mai revelatoare, și, din acest motiv, mai valoroase din punct de vedere filosofic. Moore a recunoscut, desigur, utilitatea altor genuri de definiții, însă considera genul preferat de el drept ideal. În plus, el susținea că în cazul anumitor noțiuni filosofice fundamentale, cum ar fi „binele” din etică, nu este posibilă o definiție: astfel de lucruri sunt indefinibile și primitive, iar teoria trebuie să înceapă cu ele și nu să încerce să le explice.

Din nou, este neîndoielnic că stilul și personalitatea lui Moore au fost importante în primii ani ai filosofiei analitice. În introducerea la *OKEW*, Russell scria că analiza a introdus în filosofie ceea ce Galilei introdusese în fizică, și anume „înlocuirea rezultatelor locale, de detaliu și verificabile cu generalități cuprinzătoare, netestate, recomandate doar pentru o anumită atracție pe care o exercită ele asupra imaginației”. Cele spuse mai sus ar putea la fel de bine să servească drept caracterizare a stilului tenace al lui Moore în filosofie, prin care el ia o afirmație sau o idee și o supune neîncetat unor întrebări, până când ea este clar descompusă

în piesele ei componente. Moore a avut un număr destul de mare de imitatori, însă scopurile și metodele sale au fost în principal critice; el nu a făcut nicio descoperire filosofică. Principala sa moștenire este aceea că el a făcut cunoscută noțiunea de „eroare naturalistă” în etică, ce constă în a defini proprietatea morală a binelui în termenii unei proprietăți naturale, precum plăcerea. Măsura influenței unui filosof este cât de folosite sunt metodele și ideile sale după introducerea acestora; dacă adoptăm această măsură, locul lui Moore la începutul filosofiei secolului al XX-lea nu se compară cu al lui Russell. El a ajutat însă la instaurarea poziției analitice, iar faimosul său manierism – inspirația bruscă cu care întâmpina remarcele filosofice care îi păreau bizare – a ajutat generații de studenți și colegi să gândească cu mai multă atenție înainte de a vorbi sau de a scrie.

S-ar putea înțelege din discuția precedentă că filosofia analitică este un fenomen recent. Acest lucru e adevărat în măsura în care multe dintre sursele ei de inspirație și din tehnicile sale se regăsesc în fundamentele noii logici. Într-un alt sens, la fel de important, ea reprezintă o dezvoltare directă a tradiției evidențiate de Hume, Berkeley, Locke și Aristotel. Primii doi dintre acești gânditori – și mai ales al doilea – împreună cu Leibniz i-au oferit lui Russell o bună parte din perspectiva sa filosofică. Nu este greu de sesizat asemănarea dintre Russell și Aristotel, în condițiile în care acesta din urmă și-a fundamentat metafizica pe logica sa și a dezvoltat logica pentru acest scop, așa cum a făcut și Russell.

Nicio evaluare a filosofiei lui Russell nu poate ignora faptul că, prea adesea, lucrările sale sunt mai puțin riguroase și atente decât ar fi fost dacă ar și-ar fi respectat propriile recomandări metodologice. Există, într-adevăr, în opera sa unele pasaje celebre pentru neglijența și superficialitatea lor. Un motiv constant de uimire în breasla filosofilor este că cea mai de succes și cea mai citită carte a sa, *O istorie a filosofiei occidentale*, poate pentru mulți oameni sursa unică a cunoștințelor lor filosofice, este în mai multe locuri, în pofida virtuților ei, extrem de inadecvată din punct de vedere filosofic. Russell a făcut greșeli în privința cărora studenții sunt azi preveniți încă din primele lor eseuri, cum ar fi cea legată de distincția „folosire-menționare”, care marchează diferența importantă dintre a folosi în mod real o expresie și a vorbi despre ea.

Dacă în propoziția precedentă am folosit cuvântul „expresie”, în această propoziție îl menționez doar, marcând acest fapt prin aceea că îl introduc între semnele citării. În dezbaterile filosofice există multe cazuri în care această distincție este esențială, iar aceasta se poate vedea simplu din faptul că prin „Cicero are șase litere” și „<Cicero> are șase litere” se înțeleg lucruri foarte diferite.

Nepăsarea lui Russell cu privire la necesitatea de a fi tipicar (o obligație inevitabilă în filosofie, dacă vrei să fi exact, limpede și riguros; filosofia are nevoie, de asemenea, de imaginație și creativitate, însă dacă imaginația nu este îmbinată cu precizia, ea nu te duce departe) i-a iritat pe unii. Într-o recenzie la *Human Knowledge*, Norman Malcolm a comparat lucrarea cu „mersul tiptil al unui conspirator”. În mod paradoxal, deși Russell a creat standarde care dăinuie și astăzi în dezbaterile filosofice, judecat după nivelele de exigență pe care le-au atins acele standarde, el este găsit uneori nesatisfăcător.

Aceste reproșuri sunt însă minore. În cele mai multe cazuri în care Russell trece rapid pe lângă nuanțări și detalii în proza sa fermecătoare, ademenindu-ne cu vorbele lui de spirit, problemele pe care le provoacă astfel nu sunt foarte grave pentru un cititor atent. El nu avea răbdarea pentru genul de pedanterie satisfăcută doar atunci când notele de subsol acoperă toată pagina. El era dornic să ajungă la rezultate practice și la o poziție viabilă și stabilă cu privire la cea mai bună întemeiere în experiență pe care o poate primi știința. În special în unele dintre ultimele sale scrieri, el susținea că dacă schița generală a unei teorii este gata, detaliile pot fi adăugate mai târziu. Chiar și atunci, ideile sale sunt provocatoare și uneori inovatoare.

Se poate observa însă că aceste remarce i se aplică lui Russell mai degrabă ca o gravură în creion, decât ca un tablou în ulei. În părțile sale bune, opera sa e bogată, detaliată, ingenioasă și profundă, această apreciere aplicându-se în special lucrărilor scrise în perioadă 1900-1914. Studiile strânse în colecția *Logic and Knowledge* vorbesc de la sine în această privință. Ceea ce spune R. L. Goodstein despre unele părți din *Principia* – „În anumite privințe, *Principia* reprezintă un vârf al realizării intelectuale; teoria ramificată a tipurilor și axioma reductibilității în

special se numără printre conceptele cele mai ingenioase și subtile care se pot întâlni în întreaga literatură logică și matematică” („*Post Principia*”, în Roberts, *Russell Memorial Volume*, 128) – poate fi aplicat unora dintre cele mai importante scrieri filosofice ale lui Russell, iar aceasta este într-adevăr o distincție înaltă.

Graficul reputației unei persoane are aproape inevitabil și curbe descendente. El crește în timpul vieții și, chiar dacă descrește în ultimii ani de viață, înregistrează un salt în momentele morții și ale comemorărilor. Ulterior, graficul se prăbușește și rămâne plat timp de o generație. Cu timpul însă, el se va ridica din nou și va atinge nivelul corespunzător în estimările posterității. Russell a murit în 1970; în deceniile care au trecut de atunci, numele său – dar nu, așa cum arată multe dintre paginile anterioare, și influența sa reală – a fost pomenit doar în legătură cu acele teme din filosofie în care lucrările sale sunt esențiale, și anume în principal în discuțiile despre referință și descripții, analize ale existenței și în istoria recentă a teoriei percepției. Unul dintre motivele coborârii sale la notele de subsol este că, pentru un timp, filosofia târzie a lui Wittgenstein (care ocupă curba ascendentă a graficului; imediat după moartea sa au urmat trei decenii de discipolat entuziast, deși azi darurile sale filosofice – oricât de mari ar fi – sunt apreciate într-o manieră mai sobră) a oferit ceva radical diferit de stilul analizei russelliene. De fapt, majoritatea filosofilor au continuat să lucreze în stilul lui Russell, însă celebritatea ideilor wittgensteiniene și energia discipolilor săi au creat aproape impresia contrară. Soluția o dă însă remarca lui Ryle, pentru care Russell nu a dorit să fondeze o școală de discipoli: „Russell ne-a învățat nu să gândim ceea ce a gândit el, ci cum să ne orientăm în propria noastră gândire filosofică. Într-un fel, nimeni nu este astăzi și nu va mai fi vreodată un russellian, însă dintr-un alt punct de vedere fiecare dintre noi are astăzi ceva dintr-un russellian.”

În general vorbind, gânditorii strâng discipoli atunci când oferă răspunsuri care sună atractiv la marile întrebări ale filosofiei (care, într-o formulare mai populară, sunt marile întrebări ale vieții). Russell a fost sceptic cu privire la aceste răspunsuri, deși le-a căutat insistent. În concluziile lucrării *Problemele filosofiei*, vorbind despre valoarea filosofiei, el scria:

„Filosofia merită să fie studiată nu de dragul unor răspunsuri precise la întrebările ei, deoarece de regulă nu se poate ști că astfel de răspunsuri precise sunt adevărate, ci mai degrabă de dragul întrebărilor înseși; deoarece aceste întrebări largesc concepția noastră despre ceea ce este posibil, ne îmbogățesc imaginația intelectuală și diminuează siguranța dogmatică ce împiedică mintea să speculeze; însă, mai presus de toate, deoarece prin măreția universului contemplat de filosofie mintea este înnobilită și devine capabilă de acea uniune cu universul care este binele suprem.”²³

Orice măsură am alege, Russell rămâne o minte grandioasă. El a schimbat cursul filosofiei și i-a dat un nou caracter. Există foarte puține figuri în istorie despre care se poate spune acest lucru în legătură cu propriul lor domeniu de activitate și, chiar și atunci, unii dintre aceștia au ajuns la această realizare doar accidental sau printr-o întreprindere de moment, așa este cazul – în bine și, respectiv, în rău – cu Alexander Fleming și Gavriilo Princip. Prin contrast, Russell a realizat acest lucru prin mijloace monumentale cu ajutorul numeroaselor sale cărți, studii și prelegeri, de-a lungul multor ani și pe mai multe continente, ocupându-și astfel un loc în compania unor figuri epopeice cum ar fi Aristotel, Newton, Darwin și Einstein.

²³ Ed. rom., p. 105 (n.tr.).

Bibliografie suplimentară

Lucrările lui Russell rămân cea mai bună introducere în opera sa, însă există o literatură cuprinzătoare despre Russell și despre numeroasele aspecte ale filosofiei sale, unele ducând mult mai departe dezbaterile inițiate de el. Lucrarea lui A. J. Ayer *Bertrand Russell* (Fontana, 1972) și *Russell and Moore; The Analytical Heritage* (Harvard University Press, 1971) oferă o introducere scrisă cu simpatie, în timp ce lucrarea lui R. M. Sainsbury *Russell* (Routledge, 1979) întreprinde o discuție tehnică pasionantă a lucrării principale a lui Russell. Lucrarea lui Peter Hylton – *Russell, Idealism and the Emergence of Analytic Philosophy* (Clarendon Press, 1990) este o lectură esențială pentru orice studiu serios al gândirii lui Russell, iar cartea lui Nicholas Griffin *Russell's Idealist Apprenticeship* (Clarendon Press, 1991) este un studiu excelent și detaliat al operei filosofice timpurii a lui Russell.

Există numeroase colecții de eseuri asupra unor aspecte ale operei lui Russell. E. D. Klemke (ed.), *Essays on Bertrand Russell* (University of Illinois Press, 1971), D. F. Pears (ed.), *Bertrand Russell* (Anchor Books, 1972), G. W. Roberts (ed.), *Bertrand Russell Memorial Volume* (Allen & Unwin, 1979), P. A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of Bertrand Russell*, Ediția a treia (Tudor Publishing, 1951) trebuie să se găsească în majoritatea bibliotecilor academice.

Lucrarea lui Alan Ryan *Bertrand Russell: A Political Life* (Penguin Books, 1988) este excelentă pentru studiul laturii „aplicate” a activității lui Russell.

Alte lucrări citate pe parcursul textului sunt: Michael Dummett, *Frege: Philosophy of Language*, Ediția a treia, (Duckworth, 1981); A. J. Ayer, *Central Questions of Philosophy* (Weidenfeld & Nicolson, 1973); William James, *Essays in Radical Empiricism* (Longmans, 1912); P. F. Strawson, 'On Referring', *Mind* (1950), republicat în Strawson, *Logico-Linguistic Papers* (Methuen, 1971) și în *Individuals* (Methuen, 1959) și F. H. Bradley, *Appearance and Reality* (Oxford University Press, 1897).

Cuprins

Prefață 5

Abrevieri 7

1 Viața și opera 9

2 Logică și filosofie 33

3 Filosofie, minte și știință 63

4 Politică și societate 86

5 Influența lui Russell 116

Bibliografie suplimentară 133

Index 135